سولاح هەورامی

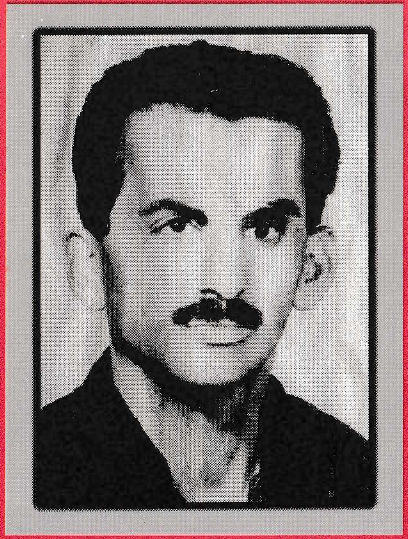

کەسایەتی نەتەوەیی کوردی

توێژینەوە لەبەهاو سیاسەت

هەژار کامەلا

وەریگێڕاوەو پێشەکی و پەراوێزی بۆ نووسیوە

لە بڵاوکراوەکانی ڕۆژنامەی ... ژمارە (١٥)

سەلاح هەورامی

کەسایەتی نەتەوەیی کوردی

توێژینەوە لەبەهاو سیاسەت

هەژار کامەلا

وەریگێڕاوەو پێشەکی و پەراوێزی بۆ نووسیوە

ناوی پەرتووک: کەسایەتی نەتەوەیی کوردی

ناوی نووسەر: سەلاح هەورامی

ناوی وەرگێڕ: هەژار کامەلا

پیت چنین و هونەرکاری: دەزگای زادە

تیراژ: (٥٠٠) دانە

چاپخانە: ئۆفسێتی کریستاڵ

لە بڵاوکراوەکانی رۆژنامەی میدیا ژمارە (١٥)

ناوەرۆك	لاپەڕە
پێشەکی وەرگێڕ	٥
پەراوێزەکانی پێشەکی وەرگێر	١٤
پێشەکی نووسەر...	١٥
بەشی یەکەم: کەسایەتی	١٧
بەشی دووەم:بەهاکان	٢٠
بەشی سێیەم: ریشەی بەهاکان و ڕەهەندەکانی لە کوردستان	٢٠
بەشی چوارەم: ڕواڵەتەکانی ژیانی کەسایەتی کوردیو ڕەهەندی بەهایی ئایینی	٢٩
بەشی پێنجەم: ڕووداوەکانی ژیانی کۆمەلایەتیو کەلتووریو ڕەهەندی بەهایی	٣٧
بەشی شەشەم : بنیادی بەهایی-ئاینیو هۆکارە دژ بەیەکەکان لە کەسایەتی کوردی	٤٥
بەشی حەوتەم: کۆمەڵگەو بنیادی سیاسی لە کەسایەتی کوردی..	٥٢
پوختە	٨٠
سەرچاوەکان	٨٢

پێشەکی وەرگێڕ

میتۆدی نووسەر

تاکو ئێستا زۆربەی ئەو نووسین و توێژینەوانەی کەکراون ڕەخنەیان لەلایەنەکانی گۆشەی بنیادی هزریی‌و کۆمەڵایەتی‌و نەریتی کۆمەڵگەی کوردەواری گرتووە، بەڵام ئەو ڕەخنانەی کەئاراستەی بونیادی سەرخان و ئاستە بەرزەکان لە ژیانی کۆمەڵگەی کوردەواری (هزر، کەلتوور، یاسادانان، ئیدۆلۆژیا، ئەفسانە...) کردووە زۆر لاواز بووە.

لەو توێژینەوەیەدا توێژەر بەدوای هۆیەکانی دواکەوتن و ژێردەستەیی کورد دەگەڕێت و دەچێتە قوڵایی بنیادە ناوخۆییەکانی ئەو کەسایەتی‌یەو ڕەخنەی زانستیانە لەبنیادەکانی هزری دواکەوتن دەگرێت و ئامرازەکانی داگیرکەران ئاشکرا دەکات کەدژی نەتەوەی کورد پەیڕەوییان کردووە کەمەترسی‌و زیانەکانی کەمتر نەبووە ئەگەر زیاتریش نەبووبێت لەکوشتن و بڕین و داپڵوسین،و بەگیانێکی ئەکادیمی مەسەلەکان تاوتۆ دەکات و شیان دەکاتەوە بەو ئامانجەی کەچارەسەرێك بۆ هۆیەکانی دواکەوتن بدۆزێتەوە بەڕەچاوکردنی ئەو ڕاستیەی کەئەگەر دەستنیشانکردنی هۆیەکان ڕاست و دروست نەبێت هەڵبەتە چارەسەرکردنەکەشی بەوشێوەیە دەبێت و پێچەوانەکەشی ڕاستە.

ئەگەرچی توێژەر هەڵگری بیروباوەڕی ئاراستەی چەپە، بەڵام نەهاتووە بەتەنها لەڕوانگەی هزری مارکسیزمەوە لایەنە سیاسی‌و کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگەی کوردیمان بەلێکدانەوەی ئابووری- کۆمەڵایەتی شی‌بکاتەوە، بەڵکو وەکو مرۆڤێکی هۆشیارو بەسوودوەرگرتن لەسەرجەم چاوگە مەعریفیەکان بەڕچاوکردنی سەرجەم

فاکتەرو هۆکارەکان بابەتەکەی خستۆتە ژێر ڕۆشنایی توێژینەوەی زانستی، بەتایەبەتی بابەتی بەهاکان کەگوزارش لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی‌و ستراکتۆری کۆمەڵگە دەکات و لە کۆمەڵگەیەکەوە بۆ یەکێکی‌ترو لەسەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی‌تر جیاوازی هەیە ئەگەرچی لەزۆر خالیش هاوبەشن.

توێژەر وەکو مرۆڤێکی خاوەن کێشەو هەڵگری پەیامی ڕابوون و ڕێنساس بەووردی دەستنیشانی گەوهەری سەرکەوتنی شۆڕشی پیشەسازی لەئەوروپاو ئەزموونی بێ وێنەی ژاپۆنی کردووە، ئەو ڕاستیەی باشتر لەلای ڕوون و ئاشکرا بووە کە ڕەخساندنی زەمینەی هزری‌و هۆشیاری (سەرخان) مەرجی بەرایین بۆ وەدیهێنانی گۆڕانێکی ڕیشەیی لەبنیادی سیاسی‌و ئابووری، هەر بۆئەو مەبەستەش پەنای بردووە بۆ شی‌کردنەوەو لێکدانەوەکانی سیاسیە شۆڕشگێڕەکانی جیهانی سێیەم کەمەبەستیان وەدیهێنانی ئامانجی ڕزگاری‌و سەربەخۆیی بووەلە داگیرکەرو کۆلۆنیالیزم بەبێ ڕەچاوکردنی زەمینەی هزری‌و هۆشیاری بۆیە دەرئەنجامی کۆشش و هەوڵو تەقەلاکانیان ڕووبەرووی نووشستی‌و تێکشکانی گەورە هاتووە. لەوبارەیەوە بیرمەندی لوبنانی (رغيد الصلح) دەڵێت(ناتوانین بڵێین ئەگەر گۆڕانکاری هەل و مەرجی ئابووری‌و کۆمەڵایەتی ئەنجام درا ئەوا دیدی مرۆڤ بۆ خۆی‌و ژیان و جیهان دەگۆڕێ، ئەمە خەیاڵە (وڕێنەیە) دەبێ هەوڵی هزری‌و کەلتووری هاوتەریب هەبێت بۆ هەوڵی ئابووری‌و کۆمەڵایەتی لەوەدیهێنانی هاوتای نێوان هزرو ئەو بەرژەوەندییەی کەنوێنەرایەتی دەکات)(١) هەروەها زانای دەروناس و فەیلەسوفی ئەڵمانی (ئەریك فرۆم) لەم بارەیەوە دەڵێ: زۆر لە سیاسیە شۆڕشگێڕەکان واباوەڕدەکەن

کەپێویستە یەکەمجار گۆڕانێکی ڕیشەیی لەبنیادی سیاسیی‌و ئابووری بکرێت بۆ ئەوەی وەکو هەنگاوێکی بەدواداهاتوو کەخەریکە پێویست بێ، گۆڕان لەعەقلیەتی مرۆڤ دروست بکات، ئەوان واباوەڕ دەکەن لەگەڵ کۆمەڵگەی تازە دێتە کایەوەو بەشێوەیەکی ئۆتۆماتیکی مرۆڤی نوێ دروست دەبێت، ئەوانە نازانن کەهەڵبژاردە(elite)ی نوێ کەهاندەری کەسایەتی کۆن دەجوڵێنێ، بەرەو گێڕانەوەی دامەزراندنی مەرجی‌و ئاڵۆزییەکانی کۆمەڵگەی کۆنی دەبات لە میانی دامەزراوە کۆمەڵایەتیە سیاسیەکان کەشۆڕش دروستی کردووە، لەلایەکی تر هەندێك کەسی‌تر دەڵێن پێویستە یەکەمجار گۆڕانێك لەمۆرکی مرۆڤ دروست بکەین لەهۆش و بەهاو کەسایەتیەکانیان، دواتر ئینجا دەکرێ کۆمەڵگەی مرۆیی ڕاستەوخۆ دروست بکەین، مێژووی توخمی مرۆیی ئەوەی سەلماندووە ئەوانیش هەر هەڵەن، لەوکاتەی ئەو گۆڕانکارییە دەروونی‌و گیانی کاکڵانە سنووردارە لەبازنەی تایبەتی گەمارۆدراوە لەمێرگی کچکە، یابەتەواوەتی بێ کاریگەرییە)(٢).

کەواتە ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە دەبێ زەمینەی هۆشیاری‌و هزری ئاوێتەی زەمینەی ئابووری‌و کۆمەلایەتی بکەین تاکو بتوانین هەل و مەرجی تازە دروست بکەین و کەسایەتیەکی تازە بێنینە کایەوە.

توێژەر جەختی لەسەر بەهای ئایینی کردووە وەکو بەهایەکی سەرەکی‌و کاریگەر لەپێکهاتەی بەهاکانی مرۆڤی کورد کەچەق و هەرەمی بەهاکان پێك دەهێنێت، ئاشکراشە ئایینی ئیسلام کاریگەری‌و پێکهاتەی سەرەکی کەسایەتی ڕۆژهەڵاتی‌و وڵاتانی ئیسلام پێك دەهێنێت، لێرەدا بەگونجاوی دەزانین تێبینی شارەزایەکی بێگانە ئاماژە پێبکەین لەمەڕ شوێن و کاریگەری ئایین لە ڕۆژهەلات ئەویش نامەی کۆنسۆلی گشتی فەرەنسا لەسووریا (مسيوليبس) لە ١٩/ئابی/ ١٨٥٦ بۆ جێگری

کۆنسوڵی گشتی لەتەرابلس(مسیو بلانش)تێدا دەڵێ: (لەدیارترین ئەو ڕاستیانەی تێبینی دەکرێت، ئەوەی بیەوێت توێژینەوە لەسەر ئەوولاتانە بکات، ئەو شوێنەیە کەئایین لەدەروونی خەڵکیو ئەو دەسەلاتەی کەلە ژیانی خەڵکی هەیەتی، جا ئایین لەهەموو کارێك و لەهەموو جێگایەك لە کۆمەڵگەی رۆژهەلاتی، کەپاشماوەی لەئاکار(اخلاق)ی گشتیو لەزمان و وێژەو لەسەرجەم دامەزراوە کۆمەلایەتیەکان دەردەکەوێت، پیاوی رۆژهەلاتی پابەندی بۆ نیشتمان نیە،رۆژهەلاتی نیشتمانی نیە، بەڵکو پابەندی بۆ ئایین هەیە کە تێدا لەدایك بووە... میللەتی رۆژهەلاتی بریتیە لەکۆمەڵە کەسێك کەباوەڕیان بەهەمان ئایین هەیە کەخۆی باوەڕی پێ هەیە، وهەرکەسێك لەدەرەوەی جغزی ئایین بێت، بە گوێرەی ئەو پیاوێکی بێگانەیە) (٣).

دەکرێ ئەو دەربڕینەی سەرەوە کەمسیۆ لیبس لەسەردەمی خۆی لەسەر رۆژهەلاتی نووسیوە، بلێین کتومت بۆ کورد نووسرابێ کە تاکو رۆژگاری ئەمڕۆ کاریگەری خۆی لەدەست نەداوە، ئەگەرچی جیاوازیەکی کەمی تێکەوتووە لەچاو ڕابردوو ئەوکاتەی ئەو نووسینە نووسراوە.

لەڕوانگەی ئەوڕاستیەی سەرەوە توێژەر هاتووە بەهای ئایینی وەکو بەهایەکی سەرەکی لەپێکهاتەی دەروونیو ویژدانیو هزری مرۆڤی کورد وەرگرتووە.

لەمەڕ بەهای ئایینی توێژەر هەمان ئاراستەی گەورە نووسەران و بیرمەندانی عەرەبی پێشکەوتووخوازی گرتووە وەکو:(صادق جلال العظم، حسين مروة، فرج فودة، هادي علوي،ئەدۆنیس، فالح عبدالجبار) لەجیاکردنەوەی نێوان ئایین و هزری ئایینی، ئاشکراشە جیاوازی لەنێوان ئەو دوو چەمکە هەیە:

(ماددیەکان جیاوازی دەکەن لەنێوان دوالیزمی هۆشیاری ئایینی: جەمسەری یەکەم: ئایین وەکو ئایین، دووەم: ئایین وەکو هزرێکی

کۆمەلایەتی یەکەمیان گەوهەرە، ڕەهاو جێگیرە، دووەمیان ڕەگەزێکی گۆڕاوە، یەکەمیان گشتییەو دووەمیان تایبەتە.)(٤)

جیاوازی گەورە لەنێوان ئیسلامی ئایین،و نێوان ئیسلامی دەوڵەت (سیاسەت) هەیە، ڕەخنەگرتن لە دووەمیان بەمانای کفرکردن نیە بەیەکەم و دەرچوون لێی، دەبینین لەدووەمیان زۆر دەگوترێت و بەرپەرچی دەدەیتەوە هەتاکو لەمەزنترین سەردەمەکانی، بەلام لەیەکەمیان ڕووبەرووی ئەوە دەبیتەوە تەنها مل کەچ بکەیت لەپیرۆزیو گەورەییو باوەڕی تەواو...)(٥)

توێژەر زۆر بەڕشکاوی جەختی لەسەر هەمان ڕاستی کردووەو دەڵێ: (ئەگەر ئێمە لەمیانی ئەو توێژینەوەدا ئایین وەکو بەهایەکی بالاو جێی تێڕوانین دابنێین کەتاکو ئێستا کەرتە فراوانەکانی گەلی کورد پابەندن پێی، ئێمە مەبەستمان لە ئایین وەکو تەقس و دیاردەو یاسا توانابەدەرە سروشتیو نابەجێیەکانە بۆ ژیریبێژی گشتی، و دروستکراوی مەلاو شێخە دواکەوتووەکانە لەڕەورەوەی شارستانیو پێشکەوتن،نەوەك ئایین وەکو بەهایەکی مرۆڤایەتیو کۆمەلایەتی.)

هەروەك دەردەکەوێت توێژەر ئایین وەکو بەهایەکی مرۆڤایەتیو کۆمەلایەتی بەرز دەنرخێنێ کەکاریگەری لەسەر ویژدان و هزری مرۆڤ هەیەو پیرۆزە، بەلام لەهەمان کاتدا ڕەخنە لەهزری ئایینی دەگرێت کەدروستکراوی دەستی مرۆڤەو دوورە لەلۆژیك و شارستانیو پێشکەوتن دەسەلاتداران لەبەرژەوەندی خۆیان بەکارهێناوە، لەوکاتەی گەلان وەکو سیاسەت و لەپێناو ناسنامەو سەربەخۆییی خۆیان بەکاریان هێناوە بەپێچەوانە دەبینین لەلای ئێمەی کورد بۆتە ئامرازێکی چەوسێنەری داپلۆسێنەر لەنامۆکردنی مرۆڤی کوردو پارچەپارچە کردنی ولاتەکەی و داگیرکردنی کوردستان.

بابەتی کەسایەتی لەسەرچاوەی جیاجیاو میتۆدی جۆراو جۆر هەڵقوڵاوە: لەنوشداری دەروونیو شیکردنەوەی دەروونیو کۆمەڵناسیو سۆسیۆپۆلیتیکیو ئەنثرۆپۆلۆژیاو پەروەردە بێجگە لەبواری بایەلۆژیو ئاکاری..(٦)

لەوبابەتەدا توێژەر ئەو ئاراستەی کەپێیدەگوترێت تێکهەڵکێشی پسپۆڕییە زانستیەکان (inter disciplinary approach) بەباشترین شێوە بەرجەستە کردووە.

توێژەر بابەتێکی یەکجار گرنگی وورووژاندووەو خستویەتەڕوو ئەویش کەسایەتی لەژێر ڕۆشنایی بەهاو سیاسەت کەکۆمەڵە پەیوەندی دینامیکی ئاڵۆزو تێکهەڵکێش لەخۆ دەگرێت.

شێوازی نوێی توێژینەوە لەکەسایەتی نەتەوەیی پشت دەبەستێت بەلێگەڕان (استقراء)ی تایبەتمەندیە ناوەندییەکان ئەوانەی بەرجەستەی ئاراستەکانی کەسایەتی نەتەوەیی گشتی دەکەن، کە گوزارش لە واقیعی ژیانی کۆمەڵ دەکات، کەبریتییە لەبەشی بەهاسەرەکیو گەوهەرەیەکان لەو کەسایەتییە،بەڵام بەها ناسەرەکیەکان (پەراوێزەکان) کە لەوانەیە ناکۆك بێت لەڕووی دووبارە بوونەوەو ڕوودانی لەڕەفتاری کەسانی تر، ئەمە بە بەشێکی ناوەندی لەکەسایەتی نەتەوەیی دانانرێت.(٧)

دیارە لێرەدا توێژەر کارتێکردنەکانی دەوروبەری وەرگرتووە کەکاردەکاتە سەرکەسایەتی ئەویش سیستەمی کەلتووریيە کەبەهاو داب و نەریت و عورف ڕەگ داڕشتووە کە کۆمەڵ ڕێك دەخات و تاکەکانی تێدا دەژیت.

ئەوەی تێبینی دەکرێت لەتوێژینەوەی کەسایەتی نەتەوەیی کەهەوڵ دەدات بۆ دەستنیشانکردنی ڕەفتاری کەلتووری لەمیانی پێکهاتەی

دەروونی ناوەکی تاکەکان بەشێوازێك شیکردنەوەی کەلتووریو دەروونی تێکەڵ بەیەك دەکات و زانستی دەروونی گشتاڵیو پەروەردەکردنی گچکەکان و زانستی دەروونی فرۆیدی لەچوار چێوەی میتۆدێکی دەروونی کەلتووری تازە بەئامانجی ڕوونکردنەوەی چۆنایەتی کەتاکەکان کەلتووری کۆمەڵگەکانیان لێ بەرجەستە دەبێت کەتێدا دەژین(٨).

هەروەها توێژەر خاڵێکی زۆر گرنگی ڕەچاو کردووە ئەویش پلەی دەسەڵاتی خۆییو هەڵوەستە ناوچەییەکان و هیتر کەڕاستەوخۆ ڕەنگدانەوەی دەبێت لەڕەفتاری تاکەکانی کۆمەڵگە، ئاشکراشە ژێر دەستەیی کورد بەدرێژایی مێژوو(بێجگە لەهەندێ کات و شوێن نەبێت) لەلایەن داگیرکەرانی جۆراوجۆر گەورەترین کارتێکردنی لەسەر ئەو کەسایەتییە کردووە وەکو کەسایەتیەکی لاوازو پاشکۆو نامۆ، هەروەها بەشێوەیەکی تایبەتیش جەختی لەسەر پاشماوە تێکدەرو ترسناکەکانی ڕژێمی داگیرکەری بەعسی شۆڤینی کردووە کە بەهەمووشێوەیەك هەوڵی شێواندن و لەناوبردن و تەنانەت لەناوبردنی ماددی ئەو کەسایەتیەی داوە.

توێژەر تێبینی بەشێوەیەکی سەرەکی وەکو میتۆدێکی توێژینەوەکەی وەرگرتووە کەبەگرنگترین ئامراز دەژمێردرێت کە توێژەرە کۆمەڵناسەکان و سروشتیەکان لەکۆکردنەوەی زانیاریو ڕاستیەکان لەبواری کۆمەڵایەتی یان سروشتی، زانیاری دەبەخشێتە توێژەرەکان.

تێبینی وەکو ئامرازێك لەئامرازەکانی کۆکردنەوەی زانیاری گرنگی کەمترنییە لەچاوپێکەوتنی ڕەسمیو نارەسمی یا لێکۆڵینەوەی دۆخەکان(بار) لەپشکنیی زانیاریو ڕاستیەکان، تێبینی وەکو ئامرازێکی

لێکۆڵینەوە سوودی هەیە کە لەئامرازەکانی تر نیە، تێبینی بوار دەبەخشێتە توێژەر کەتێبینی هەل و مەرجی ئابووریو کۆمەڵایەتی ئەو ناوچەیە بکات کە توێژنەوەی لێدەکرێت و رەفتارو پەیوەندیو ئاوێتە بوونی توێژەرەکان یارمەتی دەدات کەئاگایان لەچەشنەکان و شێوازەکانی گوزەران و کێشە بژێوییەکان هەبێت کەڕووبەروویان دەبێتەوە (٩).

لەبەر ئەوەی توێژەر خۆی ئەندامێکی ئەو کۆمەڵگەیە جاکاتێك باس لەدیاردەیەکی گشتیو وەکو بەهاکان دەکات هەڵبەتە رۆژانە لەگەڵ ئەو کۆمەڵگەیە دەژیت و تەنانەت هەڵگری هەندێك لەو بەهایانەیە، جاکارێکی سروشتیە کەتێبینیەکەی (تێبینی بەبەشداریکردن) بەئامرازێکی گرنگ و بنەڕەتی لەکۆکردنەوەی زانیاریو ڕاستیەکان لەبواری کۆمەلایەتی دادەنرێت کەهەر یەکێك لەزانایانی ئەنترۆپۆلۆجیو کۆمەڵایەتیو زانای کۆمەڵناسی لەتوێژینەوە مەیدانییەکان کە پێی هەڵدەستن پێویستە لەسەریان هەل و مەرجی کۆمەلایەتیو ماددی ژیاری ئەوانەی توێژینەوەیان لەسەر دەکرێت و بەبەشداریکردن لەگەڵیان لەچالاکی رۆژانەو ئاگادار بوون لەبڕواو هەڵوێست و مەبەست و ئارەزووەکانیان...

بەکورتی

توێژەر لەو توێژینەوەیەدا هەوڵی داوە دیاردە کۆمەڵایەتیەکان بەدیدێکی عەقڵانی تاوتۆ بکات بەمەبەستی سەر لەنوێ دروستکردنەوەی کەسایەتی کوردی: کەسایەتیەکی تایبەت و تەواو خاوەن ناسنامەی نەتەوەییو گۆڕینی پەیوەندی مرۆڤی کورد لەڕەهەندی ئایینیو غەیبی بۆ واقیعی بابەتیو ماددیو علمانی کەدروستکراوی مرۆڤەو دوورە لەغەیبانیەت و پاشکۆیەتیو داگیرکردن.

پەراوێزو سەرچاوەکانی پێشەکی

١. د.صادق جلال العظيم، نقد الفكر الديني، دار الطليعة للطباعة والنشر، بيروت، الطبعة الثانية، ١٩٧٠،ص١٠.

٢. اريك فروم ، الانسان بين الجوهر والمظهر، ترجمة: سعد زهران سلسلة عالم المعرفة، الكويت١٩٨٩،ص١٤٢-١٤٣.

٣. عدنان عويد، التبشير بين الاصولية المسيحية وسلطة التغريب النهج (مجلة) عدد ١٨، ربيع ١٩٩٩.

٤. فالح عبدالجبار، بنية الوعي الديني والتطور الرأسمالي، دراسات اولية، مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي، الطبعة الاول، ١٩٩٠، ص٥.

٥. د.فرج فودة، قبل السقوط، المنار(مجلة) العدد(٧) السنة الاولى،١٩٨٥.

٦. د. قيس النوري، الحضارة والشخصية، دار الكتب للطباعة والنشر، الموصل، ١٩٨١،ص٦.

٧. سەرچاوەی پێشوو.ص٥.

٨. سەرچاوەی پێشوو.ص ١١٣-١١٤.

٩. د.احسان محمد حسن ود.عبدالمنعم الحسني، طرق البحث الاجتماعي، دار الكتب للطباعة والنشر، الموصل ١٩٨٢،ص.

پێشەکی نووسەر :

سەرەڕای ئەو هەموو گۆڕانکارییە مەزنانەی کەڕووبەرووی کۆمەڵگەی کوردی بۆتەوەو بەدرێژایی سەدەکان و لەهەموو قۆناغە مێژووییە جیاجیاکان و تاکو رۆژگاری ئەمڕۆماندا، چ لەبواری گۆڕانی شوێنەکی(التغير المكاني) لەڕووی هەبوونی جێنشینی لەشارەکان، یا لەڕووی گۆڕانی کاتەکی (التغير الزماني) لەڕووی گۆڕانی ئامرازەکانی بژێوی،وبەکارهێنانی تەکنەلۆژیای نوێ لەئامێری کشتوکاڵی یائامرازەکانی ڕاگەیاندن،بینراو بیستراو، بەڵام خودی مرۆڤی کورد تاڕادەیەکی گەورە نەگۆڕاوە.

ڕووخسارەکانی واقعی تازەی کوردی لەدەوروبەری شەڕی جیهانی دووەمداو لەمیانی بلاوبوونەوەی هەستی نەتەوەیی‌و کۆشش کردن بۆجێگیرکردنی خودی کوردی لەسەر گۆڕەپانی سیاسی‌و مێژوویی‌بەڵام ئەو کۆششانەی دراوە لەپێداویستی‌و پێویستی کەسایەتی‌دەرەکی[1] سەرچاوەی گرتووە.

ئەگەر ئێستا لەبەرامبەر ناچوونیەکی هزری کەلتووری نێوان توێژە رۆشنبیرە کوردەکان بین لەئاستە جیاجیاکاندا، لەڕووی زاڵ بوونی هزری ئایدیالیزمی‌و وجودی‌و چەند ڕەوتێکی پێشکەوتووخوازی، بەڵام ئەوەی

---

[1] کەسایەتی دەرەکی: یەکەیەکە یاسیستەمێکە وادادەنرێت کەلە دوای خەسڵەتەکانی کەسە هەروەکو لە رەفتاری دەردەکەوێت و کەسایەتی دەرەکی هەرگونجاندنێکی دینامیکی‌یە لەگەڵ دەوروبەرو پێکەوە ژیانی واقعی چەقی دەوروبەرە وەرگێڕ

گومانی تێدانیە کەبنیادی بەهایی تەقلیدی سەرجەم تاکەکان لەژێر یەك خیوەت کۆدەکاتەوە.

لەو توێژینەوەیەدا هەوڵمان داوە بخزێین بۆ ئازارە ناوخۆییەکانی خودی کوردی، لەڕوانگەی باوەڕبوونمان بەوەی کەهەر پرۆسەیەکی گۆڕان بەمەبەستی چارەسەرکردنی کێشەی دواکەوتن، دەبێ لەناوەوە بۆ دەرەوە دەست پێبکات.

ئەو توێژینەوەیە لەڕێگای ڕووداوە تایبەتیەکان و گیروگرفتی ڕۆژانەو کێشە هەنووکەییەکانی بژێویو گوزەرانیو مرۆیی گەڵاڵە بووە، تێبینیو پێکەوە ژیانی ڕۆژانە ئامرازمان بووە بۆ تێگەیشتن و زانادنی شێوازی هزرىو رەفتاری مرۆڤی ئاسایی ئاواتەخوازم کە توانیبێتم بابەتێکی ئێجگار ووردو گرنگ بووروژێنم بەمەبەستی سەرنج ڕاکێشانی بایەخ پێی بەتایبەتی ئێمە خەریکی گۆڕینی کۆمەڵگەی کوردەوارین، بەرەو علمانیەت و پێشکەوتن.

بەشی

یەکەم

کەسایەتی

تاکۆ ئێستا کەسایەتی بوارێکی بەپیت لەبایەخی بیرمەندو زاناکان پێك دەهێنێت، وبەردەوام گفتوگۆ گەرمە لەمەڕ ئەو پێکهاتە سەرەکیانەی کەبنیادی کەسایەتی گشتی پێك دەهێنێت و کۆشش کردن بۆ دیاریکردنی چوارچێوەکانی، لەوانەیە ئەوەش بگەڕێتەوە بۆ جۆرەکانی کەسایەتیو جیاوازی بنیادە کۆمەلایەتیەکان لەکۆمەڵگەی مرۆڤایەتی گەورە.

ئەوەی ئێمە لە میانی ئەو توێژینەوەیەدا دەربارەی کەسایەتییە بە واتا گشتیەکەی مەبەستمانە، ئەوڕەهەندە مرۆییەی کەهەڵگری بەهایەو ئاراستەی ڕەفتارو زەینی دەکات لەبەرامبەر دەوروبەری.

لێرەوە کەم عەقڵەکان و ئەوانەی تووشی نەخۆشی عەقلیەتی گرێکوێرە بوونە بەلاوە دەنێین،ئەوانە لەوانەیە بەتاك دابنرێن، بەلام بەکەسایەتی دانانرێن.

لەبەر ئەوەی ئەو توێژینەوەمان بریتییە لە توێژینەوە لەکەسایەتی کوردی لەژێر ڕۆشنایی بنیادی بەهایی(قیمی)باو، وکاری لەسەر ژیانی کۆمەلایەتیو سیاسی، لەسەر ئەو بنەمایە ناچینە نێو پێناسە جۆراوجۆرو دژبەیەکەکانی کەسایەتی، تەنها ئەوەی پەیوەست نەبێ بۆ نزیك بوونەوە لەو چەمکە، بۆیە بەچاکمان زانی ئەو پێناسانەی خوارەوە تۆمار بکەین:

(دکتور محمد سعید فرج) دەڵێ: (کەسایەتی پێکهاتەیەکی دەروونییە،و ڕەگەزە کۆمەڵایەتیەکان لەخۆ دەگرێت دەرکی پێناکرێت تەنها لەهەڵوەستەکانی ئاوێتە بوون نەبێت لەگەڵ سیستەمی کۆمەڵایەتیو کەلتووری بەشداری دەکات بۆ دیاریکردنی کرداری

مرۆیی) (٢١-١٥٣) (بارسونز) ئامارژە بۆ ئەوە دەکات کە کەسایەتی سیستەمێکی پێشکەوتووە، لەئەنجامی ئاوێتەبوونی کۆمەلایەتی لەگەڵ بابەتە کۆمەڵایەتیەکان گەشە دەکات و لەکاتی پرۆسەی یەکگرتنەوەی بەردەوام لەگەڵ بابەتە کەلتووریەکان و ئەو چەشنە پێوەرانەی کەحوکمی ئاوێتە بوون دەکات لەهەڵوەستە کۆمەلایەتیەکان، (٢١:١٩٦)

بەڵام دنکن میشیل (Mitchell Duncan) لەپێناسەکردنی هەمەلایەنەی بۆ کەسایەتی دەڵێ: (کەسایەتی بریتیە لە کۆمەڵە ڕەگەزو جیاکەرەوەیەکی بایەلۆژیو کۆمەڵایەتی کەڕەفتاری تاکێك لەتاکەکانی‌تر جیادەکاتەوەو ئەو ڕەگەزو جیاکەرەوانە لەلایەن تاکەوە لەڕێگای بۆماوە (وراثة)و دەوروبەری کۆمەلایەتی پەیدا دەکرێت لە میانی قۆناغە پێکهاتەییەکان کەپێدا تێدەپەڕێت بەر لەگەڵاڵەبوون و پێگەیشتنی کەسایەتی. (٣٠: ٢٢٧)

کەواتە کەسایەتی بەرهەمی ئەو دەوروبەرەیە کەتێدا لەدایك دەبێت و پەروەردە دەبێت.

تاك ڕاستیەکی بایەلۆژی سروشتییە، بەڵام کەسایەتی ڕاستیەکی گیانی پەیدا کراوە (بەدەست هاتووە).

لەوانەیە مرۆڤ کەسایەتی نەبێت (وەکو لەلایەن کەم عەقلەکان یا ئەوانەی پێیان دەگوترێت کەسە ڕاڕاکان) بەڵام لەهەموو بارەکاندا تاك ناتوانرێت تاکێتی لێ بسێنرێتەوە.

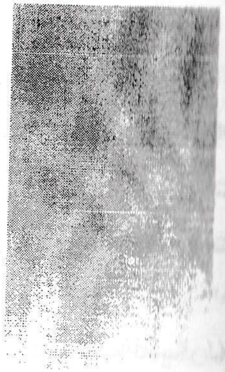

بەشی
دووەم

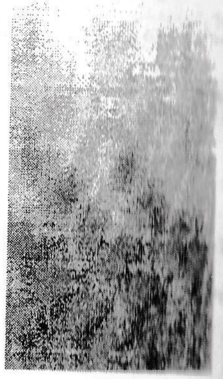

بەهاکان

بەهاکان(values) ڕاستی مرۆیین و دەربڕی پێکهاتەی کۆمەلایەتیە.

لەبەر ئەوەی کەسایەتی هەڵگری بەهایەو ڕەفتاریشی بەهاییە بۆیە توێژینەوە لەبەهاکان بەکلیلی کەسایەتیو بنیادی زەینی دادەنرێت بەهاکان ڕوانگەی هزرو ڕەوشت (ئاکار) وبیروباوەڕانە پێك دەهێنێت کەپێوە بەندە.

بەمانایەکی تر ئەو ڕاو هەڵوەستانەیە کەخەڵکی لەکۆمەڵگە دەیگرنە ئەستۆ لە ئاست جیهان و گەردوون لەبەرامبەر هەڵوەستەکانی ژیانی ڕۆژانەو کلیلەکانی چارەسەرکردنی کێشەو تەنگژەکانە.

(سامی خرطبیل) لەمەڕ پێناسەی بەهاکان دەڵێ:

(بەهاکان لەخۆڵەوە نەڕواون و نە لەئاسمانیش بەربوونەتەوە،بەڵکو دروستکراوێکی مرۆییە بەدرێژایی مێژوو) (١٠-١١) .

بەهاکان پاڵنەرن بۆ پەیوەست بوون بەنەریتە کۆمەلایەتیەکان (عورف) یاساکان، قەدەغەکراوەکان Taboo ،نەریت و تقوس و سیرمۆناکان).

(دکتورة فوزية دياب) لەپێناسەکردنی بەهاکان لەم ڕوانگەیەوە دەڵێ:

(بڕیاری شایستراوە بەگوێرەی پێوەرەکانی کۆمەڵ، جا ئێمە لە بڕیارە هەڵسەنگێراوەکانمان بەسەر شتەکاندا پابەندین بە پێوەرەکانی کۆمەڵو لەکاتی پەروەردەبوونی کۆمەلایەتیمان بەباشی خۆی دەنوێنێ) (١٦-٣٣٦)

بەڵام (دکتور محمد سعيد فرج) دەڵێ:

(بەهاکان ڕەگەزێکی هاوبەشەو دەچێتە نێو پێکهاتەی بنیادی کۆمەڵایەتیو پێکهاتنی بنیادی کەسایەتی، کەواتە کەسایەتی لەگەڵ ئەو

بەهایانە یەکدەگرنەوە کەپەیوەستە بەمانای ژیان لەلای کەسەوە،و دەبێتە پاڵنەر لەدوای ڕەفتارو کارو هزر) (٢١-١٩٦).

لەپێناسەکردنی (دکتور قيس نوری) بۆ بەهاکان دەڵێ:

(بەهاکان گەوهەری شارستانی مرۆیین و پوختەی کەسایەتی مرۆڤایەتین و بەهاکان لوتکەی ئەو بەرزبوونەوەیە کەمرۆڤ لەپێشکەوتنی شارستانی دەیگاتێ، کە جیای دەکاتەوە لەسەرجەم جۆرە زیندووەکانی تر کەپێشکەوتنی تەنها لەسەرۆ لایەنە جەستەییەکانەوە بەندە) (١٧-١٥٢) .

ئەگەر ئێمە لە میانی ئەو توێژینەوەیەدا ئایین وەکو بەهایەکی باڵاو جێی تێڕوانین دابنێین و تاکو ئێستا کەرتە فراوانەکانی گەلی کورد پابەندن پێی، ئێمە مەبەستمان لە ئایین وەکو تەقس و دیاردەو یاساو سروش بەدەرە ناسروشتیو نابەجێیەکانە بۆ ژێر بێژی گشتی،و دروستکراوی مەلاو شێخە دواکەوتووەکانە لە ڕێڕەوی شارستانیو پێشکەوتن، نەوەك ئایین وەکو بەهایەکی مرۆڤایەتی کۆمەڵایەتی.

بەهاکان بریتین لەو ئامرازانەی کە مرۆڤ دروستی کردوون بۆ تێگەیشتن و مامەڵەکردن لەگەڵ دەوروبەریو ڕێکخستنی ژیانیو بەخشینی ئارامیو بەردەوامیو ئاسوودەیی وەکو ئامانجێکبەشی سێیەم .

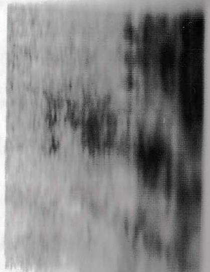

بەشی

سێیەم

ڕیشەی بەهاکان و ڕەهەندەکانی لە کوردستان

بۆ تێگەیشتن لەکۆمەڵگەیەکی جوولە هێواش کەچەندین سەدەیە کەوتۆتە نێو جغزی هەژاری و نەریت و نەخۆشی و نەزانی، پێویستە توێژینەوە لەبنچینەی مێژوویی و ئەو کەوتنە بەئازارەی لەو تۆڕە مێژووییە بەردەوامەی بکەین کەتێیکەوتووە.

ئەگەر ئێمە ئەو لاپەڕانەی مێژووی کۆمەڵگەکەمان هەڵدەینەوە، ئەوە بۆ ئەوەیە کەسنوورێك بۆ هۆکارە نەرێتیەکان(العوامل السلبیة) و ئاستەنگە بنیادگەریەکان دابنێین کەبۆتە هۆی نائارامی کۆمەڵایەتی و لێکترازانی سیاسی، بەڵکو دواکەوتنی لەئاستی ئابووریدا.

(س. رایت میلز)دەڵێ:

(ئێمە مێژوو دەخوێنین بۆ ئەوەی ڕزگارمان بێت لێی) (١٨-١٧).

ئەوەش تاکە ڕێگایە بۆ دانانی سنوورێك بۆ دواکەوتن، بەتایبەتی بەگوێرەی ئەو کۆمەڵگانەی کەچەندین سەدەیە کەوتوونەتە ژێر باری ڕابردوو، بەبێ ئەوەی هەلی سەربەستی و وەرگرتنی دەستپێشخەری و ئارامی بۆ برەخسێ.

کۆمەڵگەی کوردی بەو کۆمەڵگانە دادەنرێت کەکەوتوونەتە ژێر باری هاوبەندی شێوازی بەرهەم هێنانی ئاسیایی[1]

[1] -بیرۆکەی شێوازی بەرهەم هێنانی ئاسیایی (اسلوب الانتاج الاسیوی) لای مارکس و ئەنجلز دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٨٥٣ کە بریتیە لەچەندین کۆمەڵێکی جیاواز لەهەل و مەرجی ئابووری و کۆمەلایەتی و سیاسی و دەوروبەر لەگەڵ کۆمەڵی موڵکداری تایبەتی (وەکو لەنیشتمانی عەربی و وڵاتانی ئاسیاو ئەفرقیا)
بنچینەی ئەو شێوازە دەگەڕێتەوە بۆ شیکردنەوەی پەیوەندی نێوان دیاردەی جوگرافی سروشتی چەندین وڵاتێکی دیاریکراو بەدیاردەکانی کۆمەڵایەتی و سیاسی بەهێڵێکی راست تێدەپەڕێبێت لەبیابانی گەورە لە مەغریب تاکو چین دەگرێتەوە.
بەپێی ئەو شێوازە ئەو وڵاتانە پشت بەئاوی ڕووبار دەبەستن بۆ کشتو کاڵ، هەڵبەتە ئەم کارەش بەهاولاتیان ناکرێت و هەردەبێ دەوڵەت (دەسەڵات) سەرپەرشتی و کۆنترۆڵی بکات لە دابەشکردنی ئاو،هەڵکەندنی بیرو ئاوڕۆ زەوی چاکردن و ڕێگا خۆشکردن، لەناوبردنی نەخۆشی کشتوکاڵی و تاد...
بۆیە لەم شێوازە موڵکداری تایبەت نییە، بەڵکو موڵکداری دەوڵەتی هەیەو جووتیاران بە(کرێ) لەلای دەوڵەت کارەدەکەن. ئەم شێوازە مشتو مڕی زۆری لەسەرە ئایا شێوازێکی تایبەتی بەرهەم هێنان یاشێوازێکی سەربەقۆناغەکانی گەشەکردنی کۆمەڵایەتین، مارکسیەکان بەشێوازێکی تایبەتی بەر لەقۆناغی کۆیلەتی و لەدوای کۆمۆنەی سەرەتایی

ئەو شێوازەی کە لەکۆمەڵگە ڕۆژهەلاتیەکان باوبووە لەمێژووی درێژی کە لەچەرخی سەرتایی دەست پێدەکات تاکو کۆتایی چەرخی دەرەبەگی (فیودالی).

لەدوای ئەو شێوازە کە باو بووە، نێوکۆیی خێڵەکی(المشاعیة القبلیة) هاتووە، بەشێوەیەك پەیوەندی نێوان مرۆڤ و برای، بەرێژەیی پەیوەندیەکی دیاریکراو نەگۆڕبووە.

لەژێر سایەی ئەو پەیوەندیەدا، هەل و مەرجی گشتی، ئەوەی پەیوەندی بەهۆیەکانی بەرهەم هێنان و سەرخان هەیە وەکو خۆی مایەوە.

شێوازی بەرهەم هێنانی ئاسایی بەسێ ڕەهەند دیاریدەکرێت ئەوانیش: زەوی کشتوکاڵی-ئاودێری- دەوڵەت.

ئەو سێ تابەتمەندەش بەیەکەوە بەستراون و یەکێکیان ئەویتر تەواو دەکات، زەوی کشتوکاڵی پشت بەئاودێری دەبەستێت، ئەویش بەدەوری خۆی پێویستی بەڕێکخستن هەیە،لەدابەشکردن و دامەزراندنی بەنداو، ئەویشیان پێویستی بەدروستکردنی دەسەڵاتێکی باڵا هەیە کەسەرپەرشتی ئەو کارە بکات. ئەوەش تەنگژەیەك بوو بەتەنها لە توانای جووتیارەکان نەبووە، هەروەها ئەو دەسەڵاتە کاری بەرگری و دانانی

دادەنێن، صالح محمد صالح لە کتێبی (حول اسلوب الانتاج الاسیوی) (دەڵێ ئەو شێوازە پێشی بوو لەشێوازی ڕۆژهەڵاتی کۆیلایەتی لەپاڵ شێوازی ڕۆژئاوایی کۆیلایەتی)بەڵام زۆر لەنووسەرانی‌تر وەکو (احمد صادق سعد و سعد فرحان صالح) دەڵێن ئەم شێوازە تایبەت بووە بەڕۆژهەڵات ولەدوای قۆناغی کۆیلایەتی هاتووەو تاکوهاتنی کۆلۆنیالی ئینگلیزی و ئەورووپی بەردەوام بووە بەو مانایە کۆمەڵگەی ڕۆژهەلاتی (بەتایبەتی میسری) قۆناغی کۆیلایەتی و دەرەبەگی نەبینیوە. بۆزیاتر زانیاری بڕاونە ئەو سەرچاونە:
١- احمد صادق سعد، ست دراسات في النمط الاسیوي للانتاج، دار الطلیعة، بیروت،١٩٧٩.
٢- احمد صادق سعد، في ضوء نمط الاسیوي للانتاج، نشاة التكوین المصري وتطوره، دار الحداثة،مصر،سنة الطبع، بلا.
٣- صالح محمد صالح، حول اسلوب الانتاج الاسیوي، دار ابن خلدون،١٩٧٨.

وەرگێڕ

رادەیەك بۆ پاشماوەی كارەساتەكانی لەئەستۆ بووە، ئەوەی كۆمەڵگەی كوردی لەكۆمەڵگە ئاسیاییەكانی‌تر وەكو دۆڵی نیل لەو ڕەوتە جیا دەكاتەوە، ئەویە كەكۆمەڵگەی كوردی لە بنچینەوە پێویستی بەدەوڵەتێك نەبووە بۆ لەئەستۆگرتنی ئەركەكانی ڕابردوو،ئەمیش لەبەر زۆری ئاوو فرەسەرچاوەیی‌و زۆری ڕووەك، ئەمە لەپاڵ سەختی ناوچەكان و بەرزیان كە بۆتە بەربەستێك بۆ ڕێگرتن لەداگیركەران و ناحەزان بەدرێژایی سەدەكاندا.

لەو شێوازەی بەرهەم هێناندا، ئامرازەكانی بەرهەم هێنانی كۆمەڵگە زۆر هەژارە، هەروەها لەبنیادی كۆمەلایەتی‌و سیاسی‌و كەلتووریش هەژارە، ئەو كەل و پەل و ئامێرانەی كە دۆزراونەتەوە دەگەڕێتەوە بۆچەرخی بەردین، وەكو تەپشوو، دەستار، گاسن، جیاوازی نەبووە لەگەڵ ئەو كەل وپەلانەی گوندەكانی كوردستان.

لەڕوانگەی ڕەنسیبی هاوبەندی نێوان بوونی كۆمەڵایەتی‌و هۆشیاری كۆمەلایەتی، ئەو بوونەش لە شێوازی بەرهەم هێناندا بەجۆرە سنووردارییەك و نەگۆڕییەك بەدرێژایی سەدەكانەوە دەناسرێت، بۆیە هۆشیاری كۆمەلایەتیش لەو كۆمەڵگایانە بەدرێژایی سەدەكان بەنەگۆڕی جیا دەكرێتەوە.

بۆ نموونە ژیانی كۆمەلایەتی لە عێراقی كۆن (میزۆپۆتامیا–وەرگێڕ) وەرگرین لەبواری سیستەمی خێزان تێبینی دەكرێت كەڕێساكانی ژن هێنان زۆر ئاڵۆزو پێشكەوتووە،كە زۆر جیاوازی نەبووە لە ڕێسكانی ژن هێنان لەكۆمەڵگە ڕۆژهەڵاتیە هاوچەرخەكان، خێزانی عێراقی كۆن بەنموونەیەكی گچكەی سیستەمی دەوڵەت دادەنرێت كەلەو كاتە باوبووە، هەروەك شا لەمەملەكەتی خاوەن دەسەڵاتی بەرزو ڕەها بووە،

باوكیش لە خێزانەكەی خۆی وابووە، بۆیە باوك بەخوای خێزان دادەنرا، وانە گەورەی هەورەها تاكو ئێستا خێزانی كوردی باوك سالاری‌یە هزرو ڕەفتاری لەسەر بنەمای ئەفسانە وەستاوە، هەڵوێستی لەژن هێنان یان ئافرەت و پەیوەندیە سێكسیەكان و لەبژێری(تفضیل) كوڕان لەسەر كچان چەند جیاوزییەكی ڕێژەیی لە نێوان شارو گوندەكان، هەرهەمان حاڵ بەگوێرەی داب و نەریتانەی كەزۆربەیان بەهەزاران ساڵە دیاریكراوە.

بیرۆكەی نزیك بوونە لەپەرستراوەكان بە پێشكەشكردنی پێناو قوربانی یا بەكارهێنانی وەكو پەیژەیەك بۆ گەیشتن بەئارەزووەكانی جیهانی زەمینی‌و ترس لەجیهانی ئاسمان و پاڕانەوە لێی بۆ جێبەجێكردنی ئەو مەبەستانەی مرۆڤ و كۆمەڵگەكان دەیانەوێ لە گەڵك وەرگرتن و بەدوور ڕاگرتنی ئەو هەڕەشانەی كە زیانی پێدەگەیەنێت، هەموو ئەمانە لەگەڵ مرۆڤایەتی هاتوونەتە كایەو لەگەڵ هزری ئایینی پەیكەوە بەند بوونە لەسەرجەم قۆناغەكان و هەروەهاش دەهێنێتەوە تاكو باوەڕو پەرستن بمێنێ.

چینە دەسەڵاتدارەكان لەپێناو پتەوكردنی مانەوەی بەرژەوەندییەكانیان لەنێو جەماوەر پاڵپشتی لە بڵاوكردنەوەی وڕێنەو ئەفسانەو پڕو پووچی دەكەن، كەسایەتی كوردیش نەوە لەدوای نەوەو بەدرێژایی مێژوو، كەوتۆتە ژێر باری ئەوبەها دواكەوتووانە،ئەم كەسایەتیە بەتەنها خەركی ئەوەبووە كەهێزە غەیبیەكان ڕازی بكات و باوەڕی تەواو بەڕێرەوی ژیانی باوی بكات.

پرۆسەی گومان كردن و بێزاری‌و یاخی بوون بەرامبەر حاڵەتی ئەسازی‌و ناهاوتایی نێوان چینێك و یەكێكی‌تر بەمانای كفرو دەرچوون لەچارەنووسی نووسراو دابەشكراو دادەنرا.

ئەو کۆمەڵە شۆڕش و ڕاپەڕینانەی کوردستان ئەگەر هەموویان بنچینەیان ئایینی نەبوبێت ئەوە هۆکاری ئایینی لەدوای کەوتن و لەبەر بوونیان بووە، بایەخ پێدەری مەزهەب و ڕێچکە ئایینیەکان چ ئیسلامیو نائیسلامی سەرسام دەبێت لەکاریگەری ئایین لەکوردستان، لەنێو ئەمانەدا، ئیسلامی نەرمڕەو توندڕەو، سۆفی، نەقشبەندیو قادری، کاکەیی، عەلی ئیلاهی، شەبەك، قزلباش، بەگداش، هەروەها ئێزیدیو دیان و تاد...

(تومابوا) لەکتێبی (مع الاکراد) دەڵێ:

(ژیانی ڕۆژانەی کوردەکان بەندە بەئیسلامەوە) (١٤:١٠٧)

واتە ئایین چۆتە قوڵاییو ووردترین گۆشەکانی ژیانی ڕۆژانەی مرۆڤی کورد،لەخواردن و خواردنەوەو جل و پۆشتەو پەیوەندییە گشتیەکان، هەروەها لەهەڵسەنگاندنی دیاردە مرۆییو سروشتیەکان، کورد بەرگریکەری بوێرانەی لێکردووە.

کوردەکان بەتەنها خۆیان و زیاد لەنزیکەی سەرجەم موسڵمانەکان چەکی بەرگریان هەڵگرت لەخەلافەتی ئیسلامی لەدوای هەڵوەشاندنەوەی لەبیستەکانی ئەو سەدەیە بەدەستی ئەتاتورك و داوای گەڕانەوەی خەلافەتیان کرد[1].

---

[1] -ئەوەی توێژینەوە لەجولانەوەی ساڵی ١٩٢٥باکوری کوردستان بکات کە ناسراوە بەشۆڕشی شێخ سەعیدی پیران، ئەو ڕاستیەی بۆ دەردەکەوێت کەئایین ڕۆڵێکی کاریگەری بینیوە لەشۆڕش، بێگومان لەپاڵ هۆیەکانیتر لەداگیرکردن و چەوساندنەوەو سەرکوتکردن،دەکرێ لێرەا بڵێین سەرکردە کوردەکان لەپاڵ باوەڕی پتەوییان بەئایینی ئیسلام ویستوویانە هۆکاری ئایینی وەکو هۆکارێکی یارمەتیدەرو سیاسی لەدژی کەمالیە تورانیەکان بەکار بهێنن،نابێ ئەوەش لەیاد بکەین کە هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت بووە مایەی ناڕەزاییو بێزاری موسڵمانی ئیمبراتۆریەتی عوسمانی، موسڵمانەکانی هیندستان نامەی

لە١٩٢٥/٥/١٣ شێخ سەعیدی پیران سەرۆکی تەریقەتی نەقشبەندی ئاڵای یاخی بوونی چەکدارانەی دژی حکومەتی تورك بەرز کردەوە، هەروەها لەداواکاریەکانی دانانی سەلیم کوڕی سوڵتان عبدالمجید بەخەلیفەو سوڵتان، ئایین ڕۆڵێکی پڕ بایەخی لە مێژووی گەلەکەمان گێڕاوە،لەوکاتەی گەلان وەکو سیاسەت و لەپێناو پێشکەوتن و سەربەخۆیی بەکاریان هێناوە، پێچەوانەی ئەوە لای ئێمە ڕوویداوە، ئایین لەبەرژەوەندی هێزە دەسەڵاتدارەکان و لەپێناو پارچە پارچەکردنی یەکێتی نیشتمانیو ناموبوونی لەواقیعدا بەکارهێناوە، بەگوێرەی گەلانی دەوروبەر تێبینی دەکرێت کەمەزهەبی شیعەگەری بوە ئیدیۆلۆژیەتی فارس و بەهرەی بەرهەڵستکاری دژی داگیرکەرانی دەرەکی.

تورکەکان بەشێوەیەکی پسپۆڕانە سوودیان لەئایین وەرگرت و ئەنادۆڵیان کردە نیشتمانی خۆیان.

بەڵام تەنها کورد لەنێو گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست نەیتوانی ئایین لەپێناو پێشکەوتنی بەکار بهێنێت. (٤:٤٠)

واز لەڕۆڵی نەرێتی(سلبی) ترسناکی ئایین بێنە لەهەرەسهێنانی میرنشین و قەوارە سەربەخۆکانی کورد (ئەو نەسازییە ئایینیەی لەکوردستانی ڕۆژهەڵاتی ئەرمینیا باوبووە، ڕۆڵی نەرێتی هەبووە، ژمارەیەك لەسەرۆك خێڵەکان کەوتنە ژێر شەپۆلی ئەو نەسازییەی ئەپیاوانی دەمارگیر نوێنەرایەتیان دەکرد.) (٦: ٢٩٤)

نارەزاییان بۆ ئەتاتورك ناردو داوای گەڕانەوەی خەلافەتیان کرد،تەنانەت پاشای میسری (مەلیك فاروق) پرۆژەی ئەوەی هەبوو کە خۆی وەکو خەلیفەی موسڵمانەکان ڕابگەیەنێت.
بەڵام لێرەدا پرسیارێك خۆی دەخاتە ڕوو ئەویش تا چ ڕادەیەك بەرزکردنەوەی دروشمی خەلافەت و کارکردن بەشەریعەتی ئیسلامی لەهەڵ و مەرجی ناوخۆییو نێودەوڵەتی لەبار بوو، ئەمە پرسیارێکی ترەو پێویستە لەو ڕوانگەیەوە مەسەلەکلن تاوتۆ بکەین، بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە:
هەژار کامەلا- ڕۆڵی هۆکاری ئایینی لەراپەڕینی ١٩٢٥،دەستنووس.

وەرگێڕ

بۆ نموونە چ لەمیرنشینی سۆران بەڵگەدارتر نیە، میر محمد یا(محمد کۆر) سەرکردەی میرنشین کەقەڵەمڕەویەکەی بۆ ڕووبەرێکی فراوانی کوردستان و دەوروبەری کشابوو، سەرنجی بایەخی شایەکانی ڕاکێشابوو بۆ قایل بوون ونزیك بوونەوە لێی، چی لەدوای کەوتنی بوو؟

ڕۆژێك لەڕۆژەکان و یەکێك لەمەلا عوسمانیەکان بەنێوی (محمدی خەتێ) فەوتوای دژی میر دەرکرد لەبەر ئەوەی دژی سوڵتانی عوسمانی(خەلیفەی خوا لەسەر زەوی) وەستاوەو مەلا گوتوویەتی:

ئەوەی شەڕی سوپای خەلیفە بکات، باوەڕی نیەو تەڵاقی لەژنەکەی دەکەوێ، بۆیە میر دەستی لەچەك هەڵگرت و خۆی بەدەستی خەلیفەوەدا ئەویش لە پاداشتی ئەوە لەسێدارەیدا([1]).

[1] -لەمەڕ ئەو مەسەلە مێژووییەو گرنگە پێویستە پەیوەندی پیاوانی ئایینیو دەسەڵاتی سیاسی لە کوردستان تاوتۆ بکەین و بگەڕێینەوە سەر بنیادی پێکهاتەی ئەو دەسەڵاتەو کاریگەری پیاوانی ئایینی کوردستان لەسەر ئەو دەسەلاتە، مێژووی میرنشینە کوردیەکان و دەسەڵاتدارە ناوچەییەکانی کوردستان ئەوەمان بۆ دەگێرنەوە کەپیاوانی ئایینی تائەو ڕادەیەی کرابێ تەبا بوونە لەگەڵ دەسەڵات، بەڵام هەر کاتێك ناکۆکیو کێشە لەنێوانیان دروست بووبێت، ئەوە بەهێمن و بەئاشتی پیاوانی ئایینی پاشەکشەیان کردووەو کێشەکە لەبەرژەوەندی دەسەلاتی سیاسی کۆتایی هاتووە، لێرەدا ئاماژە بەدوو نموونەی مێژووی بەرچاو دەکەین:

لەسەردەمی دەسەڵاتی مەحموود پاشای بابان کاتێك ناکۆکی کەوتۆتە نێوان مەولانا شێخ خالید نەقشبەندیو شێخ مارق نۆدەیی ئەنجامەکەی بەسەرهەڵگرتنی مەولانا خالید هات بۆ دیمەشق، لەپاش ئەوەی مەحموود پاشای بابان کێشەکەی بەلای شێخ ماریف شکاندەوە، هۆی سەرەکی ئەم ناکۆکیەش هەروەکو مامۆستا (مەلا عبدالکریم مدرس) ئاماژەی پێدەکات دەگەڕێتەوە بۆ ترسی مەحموود پاشا لەکاریگەریو شوێنی مەولانا خالید لەنێو جەماوەری کوردستان و ناوچەی قەڵمڕەوی بابان بەتایبەتی.

هەروەها لەسەردەمی دەسەڵاتی میر پاشای کۆرە کاتێك ناکۆکی کەوتە نێوان پاشای کۆرەو ئیبن ئادەم کەگەورەترین زانای ئەوسەردەمە بووەو مامۆستای مەلای خەتێش بووە، ئیبن ئادەم بەهێمنی ڕەواندزی جێهێشتووەو چووە لەگوندی (دێلزە) دانیشتووە تاکو کۆچی دوایی لەوێ کردووە.

پاشماوەکانی دەمارگیری ئایینی لەهیوا برانی تاك و کۆمەڵ لێدەپەڕێ بۆ حاڵەتی گرژیو ناکۆکی نێوان کۆمەڵگەی کوردیو کۆمەڵگەکانی دەووربەری، بۆیە ئایین لەدوای دووبەرەکی نێوان کوردو ئاسوریش بوو، هەورەها کۆلۆنیالیزەکان توانیان یاری بەکارتی ئایین

مەسەلەی فەتواکەی مەلای خەتێش لەوچوارچێوەی سەرەوە دەرناچێت لێرەدا ئاماژە بەدووخاڵی سەرەکی دەکەین:

یەکەم:

ئەگەرچی کاریگەری ئایین لەنێو جەماوەری کورد زۆر کاریگەرو بەهێز بووە بەلام هیچ ڕۆژێك ئەو کاریگەرییەی نەبووە بتوانێ زاڵ بووبێ بەسەر دەسەڵاتی سیاسی، بەڵکو بەپێچەوانەوە لەخزمەتی دەسەڵاتی سیاسی بوونەو بەتایبەتی پەیڕەکەرانی مەزهەبی سونی شافعی کە بەدگمەن شمشێری یاخی بوونیان دژی دەسەڵات بەرزکردۆتەوە ئەمە بێجگە لەوەی میرو پاشایانی کورد لە ئایین دوورنەبوونەو بەردەوام خۆیان بەخزمتکاری ئایینی پیرۆز داناوە.

دووەم:

تاکە سەرچاوەیەك ئاماژەی بەفەتواکەی مەلای خەتێ کردبێ مێژوونووس (حوسین حوزنی موکریانی)یە کەلە دوای ئەو سەرجەم نووسەرانیتر دووپاتیان کردۆتەوە بەبێ ئەوەی لێکۆڵینەوەی لەسەر بکەن، دەڵێن ئەم ڕایەی موکریانی لە ئەنجامی ماملانێ خێزانی نێوان ئەو دووبنەماڵەیە هاتۆتە کایەوە بەڵام واقعی پەیوەندی نێوان مەلای خەتێو پاشای کۆرەو ڕووداوەکانی ئەو سەردەمەو تاوتۆکردنی هەلو مەرجی ئەو کاتە، دەمانگەیەنێتە سەر ئەو ڕاستیە کە فەتواکە لەبەرژەوندی ناوچەکەو بەریەککەوتن لەنێوان مەلای خەتێو پاشای کۆرە دەرچووە. هۆیەکانی کەوتنی میرنشینی سۆران زۆرنو دەگەڕێنەوە بۆ گەلێ هۆکاری ناوخۆیی بەگشتیو دەرەکی بەتایبەتی.توێژەر هەمان ڕای هەڵەی نووسەرەکانی دووبارە کردۆتەوە، بۆ زیاتر زانیاری بروانە:

١- مسعود محمد-من هموم الحياة- مطبعة حسام، ١٩٨٨،بغداد.

٢- د. فازیل کەریم- مێژووی گەلی کورد لە روانگەی سۆسیۆلۆژیەوە، ڕێبازی نوێ(گۆڤار) ژمارە(٥)، ١٩٩٤.

٣- مەلا عبدالکریم مدرس- یادی مەردان- بەرگی یەکەم، چاپخانەی کۆری زانیاری کورد، ١٩٧٩.

(وەرگێر)

بکەن لە هەڵگیرساندنی ئاگری شەڕ لەنێوان ئەو دووگەلە وزاڵ بین بەسەریاندا. (٦: ٢٢٧)

ئەمە لەپاڵ ئەوەی کەبەدرێژایی مێژوو هۆکاری ئایینی ڕۆڵی خۆی گێڕاوە لەلاوازکردنی هەستی نەتەوەیی.

پوختە:

دەتوانین بێژین کەکەلەپوری بەهایی لەکۆمەڵگەی کوردی لەسەر دووسەرچاوە پێك دێت:

یەکەم:

ژینگەو دەورووبەری کورد کەلە کۆنەوە بۆی بەجێماوە کە(زەردەشتیزم) یەکێك لەدیارترین ئەو سەرچاوانە پێك دەهێنێت.

دووەم:

لەدەوروبەری هزری ئایینی هەڵقوڵاوە کە لەدوای لەدایك بوونەوە(زاین) لەناوچەکە بوونی هەبووە.

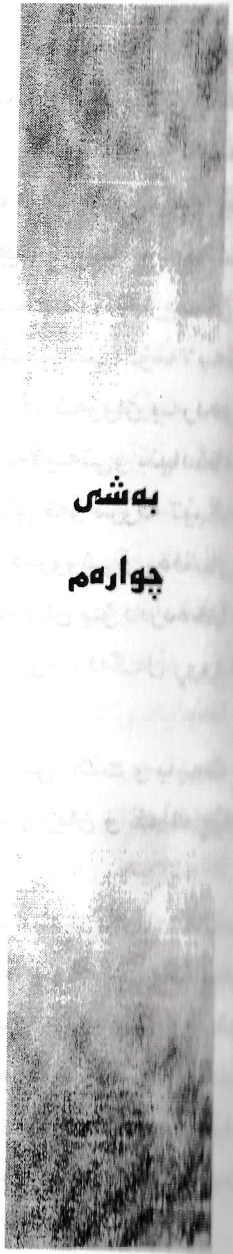

بەشی چوارەم

ڕواڵەتەکانی ژیانی کەسایەتی کوردی ڕەهەندی بەهایی ئایینی

ئەو بەهایانەی کەڕوانگەیەك بۆ هزرو کارو پرەنسیپانەی کەمرۆڤ هەڵیدەگرێت و بەرگری لێدەکات پێك دەهێنێت، لەلایەکی ترەوە بەکۆڵەکەیەکی سەرەکی لەبنیادی ژیاری دادەنرێت، هەروەها هەڵوەستی مرۆڤە (هەروەها هەڵوەستی توێژوچین کۆمەڵگەیە) بەئەرێتیو نەرێتی لەدیاردەکانی جیهانی بابەتی، کەبوارێکی بنچینەییە بەدەگمەن بیرمەندو شۆڕشگێڕەکانی ولاتانی جیهانی سێیەم ئاگادارییان لێ هەبووە، ئەوان تەنیا مەراقیان جێبەجێ کردنی پێشکەوتنی کۆمەلایەتی بووە، زۆربەی هەوڵەکانیان بەشی نووشستی بووە، ئەووان بەردەوام ..غل بوونە لەوەی کەمەسەلەی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتیو بنیادنانی سوسیالیزم، بەرایی پێویست بووە لەسەریان لەزەینی ئەو مرۆڤە تێبگەن کەمامەڵەی لەگەڵ دەکەن، شیکردنەوەی واقعی دەروونیو ڕەفتاری مرۆڤی دواکەوتوو ڕەهەندی زیاتر قووڵترو فراوانترمان بۆ دەردەخات لەوەی کە لەواقعی ڕووکەش یا لەرەوتی مامڵەی ڕۆژانە لەگەڵ ڕووداو واقعەکان دەردەکەوێت.

بەهاکان وەکو ئامرازێکی شیکردنەوەو دیاریکردنی شت و بابەت و دیاردەکان هەڵوێستێك لەبەرامبەر گەردوون و مرۆڤ و ژیان و خەڵك پێك دەهێنێت.

لەهەموو کۆمەڵگەیەك بۆچوونی بەهایی دیاریکراو هەیە دەرهاوێشتەی سیستەمی بەهایی باوە لەو کۆمەڵگەیە، مەبەست لەو بۆچوونانەش ئەو ڕاو هەڵوێستانەیە، کەخەڵکی کۆمەڵگە دەیگرنە ئەستۆ لەبەرامبەر جیهان و گەردوون و دیاردە ماددیو مەعنەویەکان کە بەشێوەیەکی دیارو نادیار ناوەرۆکی ژیانی مرۆیی ئەو کۆمەڵگەیە پێك دەهێنێت، یا هەل و مەرجی ئەو کەسانەی ئەو کۆمەڵگەیەی لێی دەژین لە ژیانی ڕۆژانەیدا لەخۆ دەگرێت.(١٧: ٦٥)

بەهاکان لەکۆمەڵگە بەهەموو ڕەهەندەکانی (هەڵوێستی تاك بەرامبەر دیاردەو شت و هزرو ڕەهەندە کۆمەلایەتیەکان، ڕەچەڵەکی باوك، تقوسی ژن هێنان، دوالیزمی جەستەو ژیان ڕەفتارو ڕچەکانی شێوەو کەوتنە دوای غەیبی تا...) هەرلە خۆوە نەهاتووە،بەڵکو بەشداری بنیادی کۆمەلایەتی دەکات و بزوێنەریەتی بەرەو بەردامێتی.

بنیادی کۆمەلایەتی (Social Structure) شێوەی بنچینەیی بەکۆمەڵگە دەبەخشێ.

(کارل مانهایم بنیادی کۆمەڵایەتی دەناسێنێو دەڵێ:

(پێکهاتەی هێزە کۆمەلایەتیەکان لە چالاکی نێوانیان و سەرجەم جۆری تێبینیو هزری جیا جیای لێدەردەچێت) (٧: ١٠٠).

ئەو کەسایەتیەی ئێمە پێوە خەریکن، لەکۆی سەرجەم پەیوەندیە کۆمەلایەتیەکان پێك دێت، کە لەبنیادی کۆمەلایەتی باو، دواتر ڕەنگدانەوەی شێوەکانی ئەو بنیادە کۆمەلایەتیە باوە لەخۆ دەگرێت.

لەکۆمەڵگەی کوردی (ڕەهەندی ئایینی)بەڕەهەندی بنچینەیی لەبنیادی کۆمەڵایەتیو ڕەگی بنچینەیی پێك دەهێنێت کە لەڕێگای ئەویشەوە کەسایەتی گەشەدەکات. لەو کاتەی کە جیاوازی لەوەزیفە زەمینیەکان بەجیاوازی لەزەمینەی کۆمەلایەتی گەشە دەکات، زەمینەی کۆمەلایەتی لەکۆمەڵگەی کوردی لەسەر کۆڵەکەیەکی نەگۆڕ وەستاوە کەنایین یا ڕەهەندی ئایینییە.

کەسایەتی لەو زەمینەیەدا هەروەکو(لیڤی برهل) وەسفی دەکات لەواقعی زەینی خۆی (ناتوانێ نێوان ڕامانی تایبەتیو ڕامانی بەکۆمەڵ لێك جیابکاتەوە، لەبەر ئەوەی سەرجەم ڕامانەکانی مۆرکی بەکۆمەڵی پێوە زاڵەو لەگیانی بەشداریکردنی کۆمەلایەتی زۆر بەهێزەوە سەرچاوە دەگرێت) (٢٥ :٣٩).

ئایا دەرهاوێشتەی ئەو واقعە (بەهایی- ئایینی)یەلەسەر تاك چی‌یە کاتێك ڕۆڵی خۆی لەنێو دامەزراوە کۆمەلاّیەتیەکان دەگێڕێت؟

بەرلەوەش خەسڵەتەکانی زەینیەتی دواکەوتوو چی‌یە؟

زەیینی دواکەوتوو بەگواستنەوەی ڕەفتار لەنەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی‌تر بەگشتی بەشێوەیەکی نەگۆڕ دەناسرێت کەداب و نەریت حوکم لەسەر ڕەفتار دەکات نەوەکو یاسا.

زەینیەتی دواکەوتوو سیستەمێکی کۆمەلایەتیە کە پلەدارییەکی نەگۆڕ حوکمی دەکات، بەرهەم هێنانێکی زۆر نزم، لەوانەش گرنگتر بەرهەڵستکاریەك هەیە بۆ گۆڕان کە لەیەکانگیری دیدی مل کەچی بۆ جیهانی سروشتی (مل کەچی بۆ دەسەلاّتی دەوروبەرو هێزی میتافیزیکی) لەگەڵ بنەمای دەسەلاّتخوازی، کە دەبێتە هۆی دروستکردنی تەگەرە بۆ پرۆسەی گۆڕان، لەڕێگای ڕێگەگرتن لەبەرامبەر دەرکەوتنی هێزی ڕەت کەرەوە(٢٢: ٣٦).

لێرەوە دەردەکەوێت کە زەینیەتی دواکەوتوو ڕووکەش و پەك کەوتووە،خاوەن مل کەچیەکی کوێرانەیە بۆ ئەوانەی پێشینان لەچوار چێوەی دیاریکراو، کەهێزەشاراوەکانی خۆی دەرك پێناکە لەپرۆسەی گۆڕینی واقع، ترسنۆك و تۆقیوە لەرووبەڕووبوونەوەی کێشەو ئاستەنگەکانی ژیانی، پەنابردن بۆ غەیبانیەت و هزری پڕوپوچ و ئەفسانە دەبات.

تاکو ئێستا لەکۆمەڵگەی کوردی وەلی‌و شێخ ومەلاکان ڕۆڵی گەورە لەدارشتنی زەینی تاك دەبینێت.

زەینیەتی دواکەوتوو بێ بەشە لەبیرکردنەوەی دیالیکتیکی‌و باوەڕ نەبوون بەهۆیەتی سروشتی‌و خاسیەتی بابەتی یاساکان، ئەو لەهەموو بارێکدا ئەگەر بەراورد بکرێت لەگەڵ عەقلیەتی سەرتایی زۆر جیاوازی نیە.

سەرەتاییەکان(البدائیین) زۆر لەبەڵگە هێنانەوەی عەقلی دوور دەکەونەوە ئەوەی پێدەگوترێت ئاخافتن بەپرۆسەی ژیر بێژی بیرکردنەوە،هەورەها تێبینی ئەوەمان کردووە کە ئەو دوورکەوتنەوەیە ئاگەڕێتەوە بۆ کەم و کورپیەکی ڕەسەن یا پەك کەوتنێکی سروشتی لەلێکەیشتنیان بەڵکو ڕاستر دەگەڕێتەوە بۆ کۆمەڵە نەریتێکی عەقلی کەلەسەری ڕاهاتوون واتە شێوازی بیرکردنەوەیان،(٢٦: ٦٠)

(دکتور یوسف نور عوض) دەربارەی کۆمەڵگەی سەرەتایی دەڵێ:

(کۆمەڵگەیەکە پشت بەهیچ بیرێك لە بیرەکان، یا ئامانجێك لەئامانجەکان نابەستێت، بەڵکو ژیانی لەگەڵ هەل و مەرجی سروشتی‌و ئابووری دەگونجێنێ بەبێ ئەوەی بەڕۆڵێکی کاریگەر هەڵسێ بەرەو گۆڕینی‌و هەروەها ڕۆڵی گرنگ نابینێ لەژیانی ئەو کۆمەڵگەیە، چونکە کۆمەڵگەکە بەسیستەمی تایبەتی خۆی بەندە، کەهەموو ئەندامەکانی بەشێوەیەکی لە خوڕایی بەپیلیەوە دەچن، کەپاشماوە گەلی‌و فۆلکلۆری‌و ئەفسانەکان ڕۆڵیان لەژیانی ئەو جۆرە کۆمەڵگە هەیە کە بەشێوەیەکی ئاسایی لەسەر سیستەمی خێڵەکی‌و عورق پێك هاتووە. (١٧ :٦)

زەینیەتی دواکەوتوو شتەکان بەڕوالەتەکانی هەڵدەسەنگێنێ، لەبەر ئەوەی گیانی زانستی نی‌یەو خود لەسەر حیسابی بابەت قەبەدەکات، زەینیەتی دواکەوتوو زیەینیەتێکی پاشکۆیە، لاسایی‌و گەڕانەوە بۆ ڕابردوو جیای دەکاتەوە، هەموو شتێکیش لەلایەوە خاوەن مەبەست و پلانە، لێرەوە لەگەڵ عەقلیەتی سەرەتایی یەکدەگرنەوە لەڕووی جیاکردنەوەی نێوان جیهانی زەمینی‌و جیهانی ئاسمانی، (جیهانی بینراوو جیهانی نەبینراو، لەدیدی عەقلیەتی سەرەتایی تەنها یەك جیهانە، هێزی جیهانی بینراو بەردەوام بەستراوە بەهێزی جیهانی‌تر.) (٢٦: ٥٤)

کات بەهەموو ڕەهەندەکانی: ڕابردوو،ئێستا، ئاییندە لەلایەن زەینیەتی دواکەوتوو یەك داکشان پێك دەهێنێت،ئێستا ڕابردووە کە خراوەتە نێو پێچەکانی مێشکیو ویژدانی دەجوڵێنیّ، ئاییندە ئێستایە کە نەدەگۆڕیّو نە ئاڵوگۆڕ دەکریّ.

دێوو جنۆکەو حۆل لایەنێکیتر لە گۆشەکانی زەینیەتی دواکەوتوو پێك دەهێنێت و زۆر لەڕواڵەتەکانی بێتواناییو کەمیو خراپی تەگبیرکردن دەدەنە پاڵ شەیتان، وبۆتە ئەو سنگە (شماعە) ی کەکەسایەتی بێتوانا خەوش و خراپییەکانی پێهەڵدەواسیّ، بۆیە سەیرنیە کە لەهەر تەتەڵەو هەڵەیەك(اعوذ بالله الشیطان الرجیم) (لەعنەت لەشەیتان) بڵێتەوەو لەگەڵ خۆشی دەڵیّ ئەگەر شەیتان نەبووایە ئەو کارەم نەدەکرد یا بەرەو ئەو کارە نەدەچووم کە کردم.

خۆ بەستنەوە بە ئەولیاو گۆڕی پیاو چاك و شێخەکان بۆ (شەفاعەت کردن لەلایەن خواوەو جێبەجێکردنی پێویستیەکان یا چارەسەرکردنی کێشەیەکی ئاڵۆز،باوەڕ بوون بە جادووگەریو خوێندنەوەی ناو لەپ (قراءة الکف)، ودانانی نووشتە لەسەر سنگ یا لەژێر سەرین لە کاتی نووستن یا هەڵواسینی لەبەرامبەر مالان یا لەپشتی ئۆتۆمۆبیل بۆدوورکردنەوەی مەترسیەکان،وبەکارهێنانی نەعل(سۆڵ) یا ناڵی ئەسپ یا مۆرکردنی خوێنی مەڕ لەسەر کەڵ و پەلە خۆشەویست و بەنرخەکان.

هەموو ئەم هێمایانە بەلایەنێکی عەقل و ڕەفتاری گرنگی زەمینەی دواکەوتوو دادەنرێت[1]، کە لە کۆمەڵگەی کوردەواریمان زۆر باوە،

---

[1] -لەم بارەیەوە (سپینوزا) فەیلەسوفی گەورەی چەرخی ناوەڕاستی هۆڵەندی دەڵیّ: (ئەگەر عەقڵ ئامادە نەبوو ئەفسانە سەر هەڵدەدا، وئەگەر ئەفسانە زاڵ بوو عەقڵ وون دەبیّ، وئەفسانە لەگەڕاندنەوەی دیاردە سروشتیەکان بۆ هۆیەکیە سەرەتاییەکان دەگەڕێتەوە، یا بۆ هێزە خەیاڵیەکان، یا بۆکرداری خەیاڵی، یا بۆ بوونەکی غەیبی وەکو جنۆکەو دێوو گیانی چەپەڵ یا پاك، ئەگەر ئەو دیاردە سروشتیانە لەباو دەرچوون وا دەردەکەوێت وەکو موجیزە(معجزة) وسروش بەدەر کەدەکریّ لە ڕێگای جادوکەرو فاڵگرەوەکان و کاهینەکان

زەینیەتی دواکەوتوو، لەئەنجامی هەستکردن بەبێبەشیو فێڵ لێکردن و بێتوانایی لەبەرەنگار بوونەوەی ئاستەنگەکان، نزای بەرەکەت و لێبوردن لە گۆڕی ئەولیایان دەکات و هەروەلیەکیش سیفەتێکی تایبەتی هەیە، لەوانە ئەوەی بەوە ناسراوە کە نەخۆشی چاو یا شێرپەنجە چاك دەکاتەوە، یاکردەوەی لە دایك بوونی کوڕان ئاسان دەکات، یا یەکێکی تر شەفاعەت لەلای خوا دەکات بۆ سڕینەوەی گوناهەکان تاد..

ناوچەکانی کوردستان پڕیەتی لەو جۆرە مەزارانە.

خزمایەتیو تیرەگەرێتیو خێڵایەتی هێزو زاڵی بەسەر زەینیەتی دواکەوتوو هەیە، مۆرکێکی کۆمەڵایەتی ناجیا هەڵکەوتووانەی پێوە دەنووسیّ، ئەوەش دەبێتە هۆی هاتنە کایەوەی عەقلیەتێکی لەیەکچوو، ڕەفتارکردن لە خۆڕا، مل کەچی بۆ عەقلیەتی کۆمەڵ یا عەقلیەتی زاڵ.

پابەند بوون بەخێزان یا خێڵ، ئامادەنەبوونی بیرکردنەوەی سەربەخۆ کۆڵەواری لەوەرگرتنی بڕیاری کەسی، پاشکۆیەتی کوێرانەی

پارێزێت و پێشبینی بکرێت، نەوەك لە ڕێگای هۆیەکیە ڕاستەوخۆکان کە بوونی دیاردەکان شیدەکاتەوە هەروەکو عەقل دەرکی پێدەکات.

ئەفسانە لە زاڵ بوونی هەڵچوون و ئارەزووەکان بەسەر عەقڵ دروست دەبێت لەسەرووی ئەوانیش ترس و پاڕانەوە جا هەستی ئاییینی دوودڵ دەبێت لەنێوان ترس و پاڕانەوە یا لەنێوان ترس و ویست و ئارەزوو.

ڕووداوە چاکەکان گەشبینی چاکەو ڕووداوە خراپەکان مایەی ڕەشبینیو بێزارییە، وترس پەیوەست دەبیّ بە کۆڵەواری لە کاتێکدا هەستی ئاییینی دەیەویّ کارتێکردن بکاتە سەر سروشت بەبانگردنی گیانەکان(ارواح) نەوەك بەکرداری ڕاستەوخۆ یا بەدوای یارمەتی خواوەند یا نەزرگرتن،یا بەنوێژ کردن بۆ دوورکردنەوەی کارەسات یا بۆ هێنانی سامان یا بۆ دوورکردنەوەی بورکان یا بۆ باراندنی باران.

هەموو ئەمانە دیاردەی کۆڵەوارین بەرامبەر سروشت، نەڕشتنی فرمێسك لەترسا دادەدا، وئەدرای پاڕانەوە بەکەڵك دێت..

سپینوزا: رسالة في اللاهوت والسیاسة، ترجمة وتقدیم: د.حسن حنفي، دار الطلیعة، بیروت، الطبعة الثانیة، ١٩٨١، ل١٣.

وەرگێڕ

خەڵکانی‌تر ، قایل بوون بەوەی کە هەیە (القناعة بما هو علیه) ئەوانە خەسڵەتەکانی مرۆڤن لەو جۆرە سیستەمەدا (خێڵ).

ئابەو جۆرەو لەسەر ئەوڕەوتە زێدە گرنگی ئایینی لەپرۆسەی بەڕۆشنبیکردن و خۆراك پێدانی هزریمان بۆ ڕوون دەبێتەوە، کە لە میانی گوتەو پەندو ئایەت خوێندنەوە بەشێوەیەکی ناسروشتی‌و بەبۆنەوەو بێ بۆنە دەردەکەوێت، هەروەها لەمیانی باوەڕ بوون بەبەخت و نزاو پاڕانەوەو جادووگەری‌و باوەڕبوون بە جنۆکەو دێوو چاوزارو پیرۆزی پیاوانی ئایینی‌و شێخە تەریقەتەکان و ئیمامی مزگەوتەکان و مەزاری پیاوچاکان دەردەکەوێت هەروەها چەمکەکانی وەکو چاکەو ئەرك و ماف و دادوەری‌و خۆشەویستی لەگەڵ ڕێسا ئایینیەکان بەیەکەوە نووساوە: هەروەها ڕێزگرتن و شەرەف و شکۆی کەسایەتی.ئەو رەهەندو ڕەفتارە زەینیانەی ڕابردوو، بۆتە نەریتی بنج داکوتاو لەنێوان کەسایەتی‌و بوارەکانی رزگاربوونی وەکو بەربەستێك دەوەستێ.

لەبەرامبەر ئەو زەینیەتەدا تاك بەکۆتکراوی‌و بێ هێزو توانا دەردەکەوێت ئەو داب و نەریتە پاڵپشتکراوە لەبەهای هەمەلایەنی کەبەرجەستە کراوە لەعورف و یاساو قەدەغەکراوەکان(Taboo) وسیرمۆنیاو ڕێ‌و ڕەسم و تقوسە داسەپاوەکان هیچ هەڵبژاردنێك بۆ تاك ناهێڵێتەوە ئەوە کارێکی ناهۆشیارانەیە.

بەو ڕادەیەی کە مانای خۆدانەدەست شتێکەو قایل بوونە بە جۆرە بارێك کە خۆی لەمل کەچی بۆ کەسێك یا کۆمەڵێك یاهزرێکی تەم و مژاوی، بەرجەستە دەکات.

لەئەنجامی ئەوەشدا تاك لەبیرکردنەوە لەخۆی‌و هەست کردن بەخودی خۆی دوور دەکەوێتەوە.

بەشی

پێنجەم

ڕووداوەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی‌و کەلتووری‌و ڕەهەندی بەهایی

زانراوه كه هەر كۆمەڵگەیەك لەڕووی بنیادو پێشكەوتنی گشتی هەل و مەرجی تایبەتی خۆی هەیە، توێژینەوەی چۆنایەتی تایبەت، خەسڵەت و تایبەتمەندی چۆنایەتیەكانی ئەم كۆمەڵگەیە دەردەخات، لەڕێگای تێگەیشتنی بابەتیو تێگەیشتنی نەسازاوە(متناقضات) تایبەتەكان لەنێو چوار چێوەی هەندو هەموو(الجزء والكل) ئامرازەكانی خەبات و تێكۆشان و بەرایی ئەوەی كە پێویستە بایەخی ئاراستە بكرێت لە ئاستی تاك و كۆمەڵ دیاری دەكات.

واقعی ئێستای كۆمەڵگە مرۆییەكان ئەوەی سەلماندووە كەهەر پرۆسەیەكی گۆڕان و بەسەردەمكردن (Modernization) لەزەینییەتی تاكەكان دەست پێدەكات، واتە شۆڕش پێویستە لە ناوەوە (تاك) دەست پێبكات.

كۆمەڵگە ئەوروپیەكان لە ساڵەكانی بەر لەچەرخی بیستەمدا پێشكەوتنی خۆیان بەدی نەهێنا تەنها لەڕێگای زەمینەی هزریو دواتر ئابووری نەبێت.

(بیتروسلي) لەكتێبەكەی (العوالم الثلاث) دەڵێ:

(بەگوێرەی ئەوروپییەكانی سەدەی نۆزدەم باڵا دەستی كەلتووریەكان روون بوو: باڵا دەستیەكی گشتی (ژیاری) بوو بەسەر هەمەجیەت و ئەفسانە، نەوەك بەتەنها باڵادەستیەكی ئابووری) (٣: ٤٧)

ئەو لایەنە (بەهایی ئایینی)یە لە وڵاتانی جیهانی سێیەمدا بەشێوەیەكی زەق خۆی دەخاتە ڕوو، كەئەویش بەبەردەوامی ئەو خاڵە لاوازە بووە كەوڵاتە كۆلۆنیالەكان بەكاریان هێناوە. تاكو ئێستاش خاڵی لاواز لەهۆشیاریو پێگەیشتنی هەل و مەرجی دەوروبەری پێك دەهێنێت. پاشماوە كاولكاریەكانی ئەو واقعە لەسەر تاك، وەكو گچكەترین یەكەی كۆمەڵایەتی، وادەخوازێ لە زانا پسپۆڕەكان لەپرۆسەی گۆڕان،كۆششی ڕاستەقینە بكەن بۆ دانانی چارەسەریەكی بەكردەوە بۆ ڕزگاركردنی لەو واقعە.

كاتێك ڕەفتارێكی عەقلانی ژیاری هاوچەرخ ئەنجام دەدات ئەوە بێگومان عەقلانیبوونی كۆمەڵگە دەگەیەنێت،هەروەها ڕۆڵی تاك

لەكۆمەڵگە لەبنەڕەتدا كۆمەڵە چەمك و زاراوەو ڕەگەزی كەلتووریو سزا یاساكان لە كۆمەڵگە دیاری دەكات.

(دكتور قیس نوري) دەڵێ:

(دەرك كردنی تاك بۆ خودی خۆییو بۆ خەڵكانی دەوروبەریو ژینگە سروشتی كەتێیدا دەژێت و بۆ گەردوونی هەستپێكراو بەگوێرەی ئەو شێوەو سەرنجانە بەڕێوە دەچێت كە لەخودی یەكان خۆیانەوە دێنە كایەوە) (١٨: ٣٢٨)

تێگەیشتن لەبەهاكان (بەشێوەیەكی وورد) لەبنیادی ڕەفتارو هزری تاك بەرەو ڕووی تێگەیشتنی كەسایەتیو ڕەهەندەكانیمان دەبات، بەڵكو بەرەو لایەنەكانی ئایندەشداو لەواقیعدا ئێمە كاتێك لەگەڵ كەسێك لەكەسەكان یەكتر دەناسین،یەكەم سەرنجمان بۆ ئەوە دەچێت كەبڕیاری بەهایی ئاشكراو نائاشكرا لەسەر هەڵوەست ڕاكانی دەربڕین، ئەو ڕاو هەڵوەستانەی كەبەچاكترو نزیكتر دەزانرێت.

ئێمە ناتوانین تێڕوانینی واقعی مرۆیی لەخودی خۆمان و خەڵكانی تر بەشێوەیەكی سەربەخۆ لەئۆرگانیەتی كارتێكردن و كارلێكردن بكەین.

بالێرەدا چەند ڕێنیشاندەرێكی پەیوەنداری گوزەرانی بەتاك و كارلێكردنی بنیادی بەهایی وەكو نموونە وەرگرین:

خێزان (Family):

بنیادی كۆمەڵایەتی كەپێكهاتووە لەسیستەمە كۆمەلایەتیە چوارو جۆرە بەیەكدا چووەكان،بەهۆكاری بنچینەیی لەو دیاریكردنی ڕەفتارو پەیوەندیە كۆمەڵایەتیەكان لەكۆمەڵ دادەنرێت، ئەوەی ئەو بنیادەش لەكۆمەڵگەكەمان بە پلە یەك زیاتر بەناو توێژ(خمنی) لەچوارچێوەی بریتیە لە هزری ئایینی.

خێزان بەگرنگترین سیستەمی كۆمەڵایەتی دادەنرێت كەكار لەپێكهاتنی كەسایەتی منداڵ دەكات و یارمەتی لە گەشەكردنی كۆمەڵایەتیو دەروونی منداڵان و پێكهاتەی ڕەفتاری دەكات بەگوێرەی ڕەفتارو بەهاكانی دایك و باوكی.(٢١: ٢٤١)

خێزان وەکو یەکەیەکی کۆمەلایەتی پێکهاتووە لەچەند کەسێك کەهاوبەندی خوێنی ڕاستەوخۆیان هەیەو لەژێر یەك خیوەت دەژین و لەلای کەسایەتی کوردی پیرۆزییەکی گەورەی هەیە.

خێزان بەبەردەوامی یەکەی شوێنەکی بنچینەیی بووە کەتاك پەنای بۆ بردووە، نەوەك لەبەر ئەوەی تێرکەری پێداویستیەکانی بووە بەڵکو هەروەها بەهۆی واقعی ئارامیو هەستکردن بە مرۆڤایەتیو هەستی کۆمەلایەتیەوە. بەلام هەر لەنێو ئەم یەکە کۆمەلایەتیەدا، پەیوەندی نێوان دوو دامەزرێنەرەکەی (ژن و پیاو) پەیوەندییەکی ناهاوتا بوو بەگشتی، ئەو حاڵەتە لە ڕابردووی دوور بەم جۆرە نەبووە.

توێژەر لەژیانی کۆمەلایەتی کۆنی کورد، بەرەو ڕووی چەشنە پەیوەندییەکی هاوسەنگ و هاوتا دەبێتەوە لەنێوان ئەندامانی خێزان کەدەرئەنجامی ژیانی گوزەرانی شاخاوی بووە لەسایەی نەبوونی کۆیلەداری لەو کۆمەڵگەیە کەسەکان بەگشتیو ئافرەت بەتایبەتی چەرمەسەری پاشکۆیەتیو مل کەچیان نەچێشتووە.

ئافرەت سەربەستی هەبووە لەژیان و شووکردن و کارکردن و ئامادەبوونیشی هەبووە لەژیانی کۆمەلایەتی نەتەوەکەیو ڕادەربڕین و بەشداریکردن لەژیانی کۆمەلایەتی.

لەگەڵ گۆرانکاریە کەلتووریەکان یا بەمانایەکیتر لەگەڵ هێرشی کەلتووری (الغزو الثقافي) بۆ چەشنی کوردی، (للنمط الكردي) تێڕوانین بۆ ئافرەت گۆڕاو بووە هاولاتی پلە دوو، لەپێناو پیاو دروستکراوەو لەپەراسووی ئەویش دروست بووە، کەم عەقل و کەم ئایینە، هیچ جۆرە جەماعەتێکی نیەو ناتوانێ بەبێ سەرپەرشتیارێك (ولی) هاتووچۆ (سفر) بکات... لێرەوە هەموو پیرۆزیو مەزنایەتیەك بەرەگەزی نێرینە پەیوەست بوو، هەموو گلاو چروکیەکیش بەرەگەزی مێینە.

دەبا لەپرۆسەی پێکهاتنی خێزان ڕاهێنن و چۆن پیاو بەسەر هەلوەست زاڵ دەبێت و ئافرەت/ داش (واتە داشی دامە یا شەترەنج- وەرگێڕ) لەبارێکی نەبزۆك و چاوەڕێکەر دەوەستی:

پیاو ئەو ئافرەتەی کەئارەزووی لێیەتی بەشێوەیەك لەشێوەکان دەیدۆزێتەوەو بڕیاری زەوت کردنی دەدات، باوك یا برا کەسێك لەجیاتی بنەماڵەکە قایل دەبن، مەلا (پیاوی ئایین) بەکارە عەقائیدیەکان هەڵوەستی لەپرۆسەی وەرگرتنی بەڕەوایی کردن و پیرۆزبایی ژن هێنانەکە.

ئەوبارە بۆتە هۆی دواکەوتوویی ئافرەتی کوردیو کەوتنە دوای (زیاتر لەپیاو) بۆ ئەفسانەو پڕووپووچیەکان.

سێکس (Sex):

دوور لەکارتێکردنەکانی فرۆیدیزم لەجەخت کردنە سەر سێکس وەکو هۆکاری دیاریکراو سەرەکی لە ژیانی مرۆڤ و دانای بەچالاکیەکی زاڵ یا ئاراستە کراو، سێکس گرنگیەکی زۆری هەیە لەژیانی مرۆڤ، بەڵکو دەتوانین بلێین کە تەنگژەی دەروون (دەرکەوتنی تووڕەبوون و ناڕێکیو هەڵچوون) پێك دەهێنێت لەکۆمەڵگەکەمان لەڕووی شوێنی لەدیاریکراوەکانی بەهاییە غەیبییەکان و لەنێوان وەرگرتنی ڕێڕەوی سروشتی خۆی.

ژیانی سێکسی مرۆڤ دەوەستێتە سەر ووزەی بایەلۆژی وەکو هەر ووزەیەکی بایەلۆژیتر کە ژیانی مرۆڤ دەجوولێنێو ووزەی پێدەبەخشیو چالاکیەکانی ئاراستە دەکات... دەرهاوێشتنی سروشتی ئەو ووزەیە پێویستە بۆ ڕاگرتنی هاوسەنگی بایەلۆژی تەاوو لەژیانی زاڵ و بەندکردنی ئەو ووزەیە یا بەرلێگرتنی یا دەرهاویشتنی خراپی دەبێتە هۆی تێکچوونی هاوسەنگی بایەلۆژی ئەو تێکچوونە بەوەی کەبوونەوەرێکی مامەڵکەرو ئاوێتە بووە لەگەڵ دەوروبەری (١٣: ٢٠)

سیستەمی گیانیو مەعنەوی ناوەرۆکی ئەو ڕەهەندە خۆرسك و سروشتییەی لەدەست داوە.

تەنگژەی جەستە- سێکس، تەنگژەی مرۆڤی جیهانی دواکەوتووی شاراوەیە کە لەژێر باری سیستەمی گیانیو هزریو غەیبیو پاشکۆوە، ئەویش، تەنگژەیەکە لەنێوان پێداویستیەکانی جەستەو ئەرکەکانی

تەقسی ئایینی دروست بووە کەهەر داواکاریەکی جەستەیی بەئاژەڵیو قێزەوون دادەنرێت.

بەسیفەتی ئەوەی (پێشوو) پسپۆڕی کۆمەلایەتی بووم لەقاوشی دەروونی زۆر نەخۆشە دەروونیو حالەتەکانی (ناڕێکی کەسایەتیم) بینی کە لەدەرئەنجامی زەحمەتی گونجاندنی نێوان پێداویستیەکانی جەستەیی سێکس و بەربەستە ئایینیەکان دروست دەبوون، بیرم دێت گەنجێك هاوسەنگی عەقلی تێك چووبوو بەهۆی هەست کردن بە (گوناه) کە لەئەنجامی خۆنەشوشتن دووچاری هاتبوو لەدوای (٢٤)کاتژمێر لەخۆ پیس کردنی(خەوبینینی سێکسی) کەخۆی بەچەپەڵ و ناشایستەی ژیان دەزانی.

پەروەردەو کەلتووری گشتی:

پەروەردە ئامرازێکی دینامیکی پێشکەوتووە بۆ گواستنەوەی شارستانی لەنەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکیتر.

پەروەردە لەکۆمەڵگەی کوردی بەگشتی بە قالبی نەگۆڕو ئامادە جیادەکرێتەوە، کە خزم و نوێنەرانی قوتابخانەو دەستەو پێشڕەوەکان (بەتایبەتی پیاوانی ئایینی) لەڕێگای گوشارو زۆر بۆ هێنان پێی هەڵدەستن لەبڕی فێرکردن و تێگەیاندن کە پشت بەلاسایيو پێگوتن دەبەستێ.

لەگۆکردن (تلقین)دا بەهاکانی کۆمەڵگەو نەریتە نەگۆڕەکانی لەڕەوتی مامەڵەکردن لەگەڵ دەوروبەر بۆ ناخی پێکهاتەی زەینی تاك دەگواسێتەوە ئەویش بەنۆرەی خۆی دەبێتە جۆرە سیستەمێکی ڕەفتارکردن کە زۆر جار تاك ماناو پاڵنەرەکانی نازانی، ئەویش خەسڵەتێکە پێویستی ئەو شێوازە هزرییە کە لەسەری وەستاوە، کە ئایینە.

ئەو گوشارەی کە دووچاری منداڵ دەبێتەوە ساتێك لەساتەکانی ژیانی هەر بریتیە لەگوشاری ژینگەی کۆمەلایەتی کە هەوڵ دەدات شێوەمۆرکی تایبەتی خۆی پێوە بنووسێنێ.
مامۆستا (دکتور قیس نوری) دەڵێ:

(خەڵکی بەرەبەرە گۆش دەکرێت لەسەر پێوەری کۆمەڵگەکانیان هەر لەساواییەوە، ئەو ڕاهاتنەش لەسەر ئەو پێوەرانە دەگاتە پلەیەك دەبێتە قۆناغێکی یەك کە پشتی پێدەبەسترێت بۆ پێگەیشتنی بوونی کەسایەتییەکانیان.) (١٧: ٦٣)

پەروەردە لەکۆمەڵگەی کوردی بەتوندی کۆدەبێتەوە لەسەر واقعە دەرەکییەکانی دەوروبەری تاك زیاتر لەواقعی ناوخۆیی کەخۆی لەهەست و سۆزو حەزو ئارەزووەکان بەرجەستە دەکات.

کارای کۆمەڵایەتی مەراقی جێبەجێکردنی چاکتر دەجووڵێنێ، ئەویش لەچوارچێوەی زۆر لێکردنی دیاریکراو لەڕێگای پاشماوەکانی کۆمەڵگەتیو بنیادی باو دەکات.) (٧: ٤٢٤)

ئەگەر کەلتوور بەدیاریکراوی بریتی بێت لەسیستەمی بەها بنچینەییەکانی کۆمەڵگە، ئەوە بنیادی بەهایی ئایینی باو لەنێو جەماوەری کوردی بریتییە لەتێڕوانینی کەلتووری تاکی کورد لەهەڵسەنگاندن و هەڵوەستە هزریەکان لەبەرامبەر دیاردەو ڕووداوەکانی دەوروبەری. واتە لەچوار چێوە کەلتوورییە گشتیەکەی سەرجەم هاوڵاتیان.

لەو چەند ساڵانەی دوایی، کەلتووری بێگانە ئامدەبوونی خۆی هەبووە لەسەر گۆڕەپانی کەلتووری کوردی، کەبووە ڕوانگەی تاك و جەماوەریی کە لەدژی کەلتووری نەریتگەری وەستاوە، بەڵام نەیتوانی بنکەی جەماوەری خۆی فراوان بکات لەژێر باری نەبوونی بنکەی ماددیو ڕێکخراوەیی، دەسەڵاتی شۆڤینی بەغدا بەربەست بوو لەپێکهاتنی کەلتووری نەتەوەیی، هەروەها گەلی کورد بێبەری بوو لەوەرگرتنی مێژووی شۆڕشگێڕی خۆی، بۆیە بەدرێژایی دەیان ساڵە بەدامۆییو پاشکۆیی لەبەرنامەی پەروەردەیو هزری لەواقعی خۆی دابەوە.

بەهاو مەبەستەکان گوزارش لەو هەل و مەرج و بارە لەئارابووانە دەکات لەژیانی ئابووریو کۆمەلایەتیو سیاسی شارستانیەتی مرۆڤ و لەگەڵ گۆڕان و پێشکەوتنی ئەو هەل و مەرجانە دەگۆڕێت، بەڵام

کەسایەتی کوردی ئەم جۆرە گۆڕانەی بەخۆیەوە نەبینیوە لەژێر دەسەڵاتی کۆلۆنیالی کلاسیکی.

خود (self):

تەنگژەی مرۆڤی کورد لەکۆمەڵگە، تەنگژەی خودە، ئەو لایەنە تاریك و لەنێو چووەی نیۆسیستەم و ڕێسای دیاریکراوو ئەرك و بەهای دیاریکراو.

بەشێوەیەکی گشتی گیانی مێگەل زاڵە، سیستەمی مەعنەوی لەجیاکردنەوەی ڕەهەندی مەعنەوی (بەهاکان، نموونەکان (مثل)، پێوەرەکان)و نێوان ڕەهەندی سروشتی (ئارەزووەکان، ڕەمەکەکان، پێویستیەکانیتر) بەشێوەیەك تاکی داماڵیوە لەخودی خۆی وەکو ئامرازێکی بەڕێوەبردراوو فەرمانپێکراو.

دەسەڵاتی بەعسیش بەدرێژایی ساڵانی فەرمانڕەواییان کۆششی تواندنەوەی خودی کوردی یان کردووە لەسەرجەمی پاشکۆی خۆیو بێبەشکردنی بەهەموو ئامرازێك لەبیرکردنەوەی خودی سەربەخۆ.

بەکورتی:

شێواندنی بنیادی بەهایی- ئایینی داسەپاو بەدرێژایی سەدەکانی خودی کوردی، کۆششکردنی دسەڵاتی بێگانە بۆ ڕێگەگرتن لەهەموو کەناڵێك کە ببێتە هۆی دەرچوون لەو چوارچێوەیە، بۆیە کەسایەتی کوردی لەواقعی خۆی بەنامۆیی مایەوە.

بەشی شەشەم

بنیادی بەهاییو ئایینیو هۆکارە دژ بەیەکەکان لەکەسایەتی کوردی

بەهاكان لەبنەڕەتدا بەرهەمێكی كۆمەڵایەتی نەوەك كەسی دادەنرێت. كاتێك تاك بەهایەكی دیاریكراو هەڵدەبژێری یا پەیوەست دەبێت پێی، لەبنەڕەتدا بەهەڵبژاردن و هاوبەندییەك دادەنرێت كە لەسەر ویستی خودی وەستابێ، بەو ڕادەیەی كەویستێكی كۆمەڵایەتیە كە كۆمەڵگە بەچاكی دەزانێ‌و دەست خۆشی لێدەكات.

بەهاكان بەلوتكەی پێشكەوتنی زەینی مرۆڤی ڕووت (ئەبستراكت) دادەنرێت، كەوا لەڕێگای هاوبەندی نێوان عەقل و كارو بەهاو ئامانجەكان، كەوای لەواقعی ژیانی مرۆڤایەتی كردووە زیاتر ڕێك و زاڵ بێت بەسەر واقعی ژیانی مرۆڤایەتی كردووە، ئەویش بەهۆی پێداویستیەكانی كۆمەڵگەی مرۆیی سەری هەڵداوە. لەگەڵ ئەو (تحد) یانەی كەدەوروبەری داوە، بەهاكان ئاڵۆز دەبوون و دەگۆڕان بەوەی كە گەڕانەوەی هاوسەنگی‌و ئارامی بۆ ئەو مرۆڤە مسۆگەر بكات.

ئێمە ناتوانین مرۆڤ لەهەل و مەرجی دەوروبەری جیابكەینەوە، كە بەو هۆیەوە لەدایك دەبێت و گەشە دەكات و پێش دەكەوێت و بیردەكاتەوە، وهۆشیاری بەهایی لەو ڕێگایەوە دێتە كایەوە.

(زۆر پێویستە لەئەزموونی مرۆڤایەتی لەپلە جیاجیاكانی بگەین، وەكو ئەزموونێكی بەهایی، ئەو بەهایە یا ئەوی‌تر، بەكردەوەكانمانەوە بەندن، واقعمان پێدەبەخشی‌و ماناكەشی لەدیدمان جێگیر دەبێت.)

لەبەر ئەوەی مرۆڤ هەروەكو (بیخۆفیسكی) دەڵێت:

(ناتوانین لەكۆتەكانی كۆمەڵ ڕزگار بین ، تەنها ئەگەر لەمرۆڤایەتیەكەی داماڵرێت.) (٢: ١٥)

بۆیە بەرجەستەكردنی كۆمەڵگە بۆ كەسایەتی ئەندامەكانی بەبەهاو هەڵوەستەكانی حاڵەتێكی هەربوونەكی(حەتمی)یەو ڕزگاربوونی بۆنیە.

مێژووی مرۆڤایەتی نەگەیشتۆتە ئاستی ئێستای لەپێشكەوتن تەنها بەكرداری گۆڕان نەبێت لە بنیادی هزری‌و بەشێویەكی بەردەوام و دواتر لەسستەمی بەهای باو.

بۆ نموونە ژاپۆن(یابان) نەیدەتوانی پێشكەوێ بەبێ لەخۆگرتنی بەهای كۆمەڵگە پێشكەوتووەكان و لەسایەی ئامادەنەبوونی ئەوەی دەبێتە بەربەست لەگۆڕان و كۆشش كردن بەرەو چاكتر، هەروەها بەگوێرەی ئەوروپاییەكانی چەرخی نۆزدەم، بالاَ دەستی كەلتووریان بەرچاوو بنەڕەتی بوو.

ئەگەر بەهاكان وەكو هاوبەندیەكی مرۆیی نەتوانرێت دەست بەرداری لێبكرێت، گونجاو ترە بۆی كە بەپێی پێداویستی‌و هەل و مەرجەكان بگۆڕێت، بنیادی بەهایی خراوە ڕوو لەژیانی هاوچەرخیمان بۆ ماوەی چەند سەدەیەكە بەهیچ جۆرێك خزمەتی كۆششەكانمان ناكات لەبەسەردەمكردنی مرۆڤی كوردی‌و گەیاندنی بەرەوڕەوەی شارستانی پێشكەوتوو.

نیشانە سەرەكیەكانی ئەو كەسایەتیە چیە؟

یەكەم:

بنیادی بەهایی تاكو ئێستا، قورساییەكی گەورە لەسەر واقعی هزری مرۆڤی كورد پێك دەهێنێت، كە ئەویش بەگشتی سۆزی ئێجگار قووڵ و بەناخ دا چووە لەواقعی جەماوەری كوردی. تاكو ئەمڕۆ بنكەی جەماوەری لەقۆناغی بەر لەزانستی دەژێت، ئەو قۆناغەش نەگۆڕی‌و مت بوون و ئاسۆ تەسكی‌و سەیركردنی ڕاستیەكان بەتێڕوانینێكی ئەزەلی-غەیبی دەگەیەنێت

دووەم:

سوود وەرنەگرتنی تەواو لەئەزموونەكانی ڕابردوو، و گیرۆدەو پاشكۆیەتی‌و هۆكارەكانی لێكترازان.

سێیەم:

تاكی كورد لەواقعی نەتەوەیی‌و مێژوویی‌و خودی وەكو مرۆڤی كورد نامۆیە، بەو ئەندازەیەی كە جەخت و بایەخ بە جیهانی هزری ڕووت

(مجرد) و غەیبی دەدات، بۆیە ئەو دوورە لە پابەندی کەسی و نەتەوەیی و دیاریکردنی هەڵوەستە سەربەخۆکانی بەرامبەر دەوروبەری گۆڕاو، دەسەلاتە داگیرکەرەکانی کوردستان ڕۆڵی گەورەیان هەبووە لەخەفەکردنی نیازو ئارەزووی کەسایەتی لەسەربەخۆیی و بڵاوکردنەوەی ترس و تۆقێن و سڕکردنی لەدەرخستنی سۆزە خۆییە ڕاستەقینەکان.

چوارەم:

تاکو ئێستا پابەندی ئایینی بەهێزترە لەپابەندی نەتەوەیی و نیشتمانی[1].

دەسەڵاتی شۆڤینی بەردەوام ئەو پابەندییەی پتەو کردووە، بۆیە خودی کوردی گیرۆدەی دابڕان لەنێوان وەرگرتنی سەربەستی و سەربەخۆیی خودی و نەتەوەیی و نیشتمانی و نێوان مل کەچی بۆ دەسەڵاتی داپڵۆسێنەرو کەرتی سەلەفی مایەوە.

کێشەی مێژوویی و کۆمەلایەتی کەسایەتی کوردی بریتیە لەبنیادی بەهایی دواکەوتوو. ئەو بنیادەی کە لەچوارچێوەی نەگۆڕاو دیاریکراو بیر تەسکی دادەنرێت، لەو کاتەی ژیانی هاوچەرخ و ئاستی بیرکردنەوەی ڕووت و داهێنەری دینامیکی لێ داوا دەکات.

گەیشتن بە ڕاستیە وەستاوو هەمەلایەنەکان، ئاسوودەیی دەبەخشێتە مرۆڤی قەدەری، ومرۆڤی قەدەری بەردەوام حەز بەهێشتنەوەی یەك شێوە نەگۆڕی سەرجەم دیاردەو شتانەی لە ئارادایە دەکات.

---

[1] -توێژەری ئەم بابەتە لەتوێژینەوەیکی تر لەگەڵ سەد کەسدا ئەنجام داوە کە ٦٤٪ پیاو ٣٦٪ ئافرەت بووە لە تەمەنی ٢٠-٥٠ ساڵیان تێدابووەو پاش وەڵام وەرگرتنەوە بۆی دەرکەوتووە کەسایەتی کورد بەرەو علمانیەت دەڕوات و دەست بەرداری ئاینیش نابێت و کۆمەڵی کوردەواری هێشتا نەیتوانیوە لەڕادەکانی دواکەوتوویی فکری (هزری) دەرباز بێت کە لەژێردا دەناڵێنێت و مرۆڤی رۆشنبیری کورد لەژێر مەترسی ڕۆژگاردا نازانێت چی بکات و لایەنی ئایینی پتر لەلایەنی نیشتمانپەروەری گرتووەو کەسایەتی کورد لەگۆشەگیری دا دەژێت ئەگەرچی لەناو کۆمەڵێکدا دەژێت بەردەوام لەژێر کارتێکردنی مێژووی کۆمەڵدایە، کەسایەتی کورد زۆر پەیوەندی بەسروشت و نەریتی کۆمەلایەتیەوە بووەو ئەوەندە گۆڕانی تێنەکەوتووەو ئایین کارێکی زۆری تێکردووەو باوەڕی بەئەفسانە هەبووە.
کۆڕێك لەمەڕ کەسایەتی کورد /دووشەممە/ ٣٠/نیسان /١٩٩٠.

(وەرگێڕ)

ئەوەش دۆگمایی و نەگۆڕی و کۆنەپەرستی دەگەیەنێت، بەشێکی فراوان کەوتۆتە ژێر باری ئەو جۆرە تێڕوانینە، وەکو ئەو جۆرە بەهایانە جێگای داماڵین و پاشکەوتنە بۆ ووزەکانی مرۆڤی کوردی.

ئەگەر لەدەوڵەتە پێشکەوتووەکاندا، تاك نرخ و بەهاو بایەخ و بڕیارو ڕەفتارو جۆری بیرکردنەوەی بەپێی ئەو شوێنەی کەهەیەتی لەدەستەی کۆمەڵایەتی، تاك لەکۆمەڵگەکەماندا تەنها بە گوێرەی چوارچێوەی بەهایی گشتی دەجووڵێتەوە.

هەندێك لەتوێژینەوەکان ئەو گۆڕانکاریانەی کە لەکەسایەتی ڕوویانداوە بەپێی گۆڕانکاری سیستەمە کلاسیکیەکان (سیستەمی نێو کۆیی، وکۆیلەداری و دەرەبەگی و سەرمایەداری و سۆسیالیزمی) دابەش دەکەن، لەڕووی ئەوەی هەر قۆناغێك لەو قۆناغانە کەسایەتی و بەهای خۆی هەیە و لەڕووی کە هەر قۆناغێك جووڵەیەکی شارستانی شۆڕشێکە یا گۆڕانێکی ڕیشەیی لەواقعی کەسایەتی و پێداویستیە تاکو گشتیەکان، بەڵام ئەوەی تێبینی دەکرێت کەسایەتی کوردی لەسەر یەك ژێ (وتر) بەدرێژایی چەندین سەدە ڕۆیشتووە لەنێوان یەك چوارچێوەی بەهایی، ئەویش زەمینەی جێگیری ئەو سیستەمە بووە.

ئەوانەی دەڕواننە پێشکەوتنی ئابووری و تەکنەلۆژی وەکو مەرجی پێشینە بۆ پێشکەوتنی کەسایەتی، ئەوانە بەهەڵە چوونە بەبێ ئەوەی ڕەچاوی میتۆدێکی پەروەردەیی و کەلتووری نوێ و هەمەلایەنەی بکەن و سەرکۆنە (أدانة)ی چەشنی بەهایی باو لەزەینی مرۆڤی کورد بکەن.

مەرجی پێشینە بۆ پێشکەوتنی مرۆڤی کورد بریتیە لەسەر لەنوێ چاوخشاندنەوە بەچەمك و بەها کۆن و بەجێماوەکان

بەتایبەتی ئەوانەی نرخی مرۆڤ هەرزان دەکەن وەکو هەڵگری بەهاکان.

کەسایەتی کوردی لە قۆناغی مێژووی درێژی خۆی ئەوەندەی بەرگری لە بەها دەرەکیەکان و پەیوەست بەئایین و شەرەف و خێڵ کردووە، زیاتر لەوەی بەرگری لەمرۆڤ و کۆمەڵگەو مێژووی نەتەوەیی بکات.

بەهاکان ئامرازن وەکو هەر ئامرازێکیتر کە مرۆڤ دروستی کردوون بەمەبەستی بەختەوەری... بەڵام بۆتە ئامانجێك بۆ خۆی بەم جۆرە مرۆڤ لەتوانای گۆڕانکاری کراوە.

هەوڵدان بۆ جیاکردنەوەی کاروباری مرۆڤی کوردیو بەسەردەمکردنی خۆیو دروستکردنی (من)ێکی تازە، ناتوانێ بەشی سەرکەوتن بێت دوور لەتەقەلای گۆڕان لەبنیادی تیۆری هزریو بەهایی ئەو مرۆڤە. شوێنی ئافرەت لەنزمی ڕۆشنبیریو تەسکی بەشداریکردنی ژیانیو ستەملێکردنی لەلای مێردیو کوڕی، پاشماوە پەروەردەییە خواروخێچەکان هەر لەمنداڵیەوە، وا دەردەکەوێت کە زیاتر پارێزگارە لەسەرجەم نیشانە نەریتیەکانی ڕابردوو.

ئێمە لەدوای ڕاپەڕینی ئاداری ۱۹۹۱، ئەو هۆشیارییە نەتەوەییە پەرەسەندووەی کە باڵی بەسەر کوردستان کێشاوەو دامەزراوە شۆڤینیەکانی لەکوردستان هەڵتەکاندووە، ئەوە پێویستە لەسەرمان لە جیهانی گۆڕاوی خێرا، ڕووبەرووی واقعەکەمان ببینەوە کە لەڕێچکەو نەریتەکانی ئێستاو چوارچێوەی چاوگەکانمان و چەمکە کۆنەکان خۆی دەنوێنێ.

بەشی حەوتەم

کۆمەڵگەو بنیادی سیاسی لەکەسایەتی کوردی

ڕۆژهەلاتیبوونی کۆمەڵگەی کوردیو زاڵ بوونی خەسڵەتی ئاسیایی بۆ بەرهەم هێنان بەدرێژایی سەدەکانەوە، تەکنەلۆژیایەکی کشتوکاڵی دواکەوتوو بونی ئاوو زەوی کشتوکاڵی، جێگیربوونی ڕێژەیی لەبنیادی سەرخان، بەتایبەتی دوای(٦٤٠ز) بنیادی بەهایی ئاییینی بەکەسایەتی کورد نووساوە.

بەشێوەیەکی گشتی: ئەفسانە، کاریگەری هێزی میتافیزیکی، قایل بوون، زاڵ بوونی بەهای ڕەواو بێگانە بەسەر بەهای ڕێژەییو نەتەوەیی، یا بەمانایەکیتر زاڵ بوونی هەستی ئاییینی بەسەر هەستی نەتەوەیی. هەموو ئەمانە لەلایەکدا، لەلایەکی ترو لەسەر ئاستی ڕەهەندی سایکۆلۆژی ئەو خودە بەسادەییو خۆ بەختکردن و بەخشندەییو ڕوونیو دڵ نەرمیو ڕێزگرتن لە خەڵکیتر بەپلەی خۆ نەویستی، ڕێگای پێشکەوتن و گۆڕانکاری لەکەسایەتی کوردی گرتووە، داپلۆسێنەرە نێوخۆییو دەرەکیەکانەوە ڕۆڵیان لەپتەوکردنی ئەو ڕەهەندە نەریتیە (سلبی) یەی ئەو کەسایەتیە بینیوە، بۆیە مل کەچیو داپلۆسین و ستەم لە گەڵ ڕۆیشتن (مسایرة) وکەوتنە دوا (الانقیاد) بەدرێژایی مێژوو (بەشی ئەو کەسایەتیە بووە – وەرگێڕ).

هەرکاتێك هەستی بەستەم و ئازارکردبێت، کاردانەوەی ئەو کەسایەتیە سادە نەبووە، هەر لەو کاتەی کە داگیرکەران خاکیان گلاوکردبێت، چەکی بەرگریکردنی لەسەر شان نەهاتۆتە خواری: هیچ ڕۆژێکیش دەست درێژکەر نەبووە، (دکتور جرجیس جبرائیل) لەم بارەیەوە دەڵێ:

(هیچ ڕۆژێك داگیرکەر نەبووە، ئەوان لەسایەی خێروبێری وڵاتەکەیان و بەرووبووم و دەرامەتیان، بەڵکو بە مۆسیقاو گۆرانیە

زۆرەکانیان یا چیرۆکەکانی خۆشەویستیان لە خۆبایەنەبوون.) (٥: ١٤٦)

هەروەها ڕۆڵی بەرچاویان هەبووە لەپاڵپشتی جووڵانەوەی ڕزگاریخوازی وڵاتانی ئیسلامی دژی بوونی کۆلۆنیالیو دەسەڵاتیان لەناوچەکەدا.

(کوردەکان بە ئەندازەیەکی گەورە بەشداریان لەجووڵانەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی گەلانی تورکیاو ئێران و وڵاتانی عەرەبی کردووە دژی کۆلۆنیالەکان و هەروەها بەشداریان لەبەرەنگاربوونەوەی ئیمپریالیزم و کۆنەپەرستی لەعێراق لەساڵی ١٩٥٨ کورد پاڵپشتی لەشۆڕش کردو پەیامەکەی هەڵگرت[1]، بەڵام بەشیان بێجگە لەکاولکاریو تێکدانی کوردستان چی تر نەبووە. بەم جۆرە هەمیشە پاداشتیان بەم شێوەیە لەبەرامبەر ئەوانەی دڵنیاییو پاڵپشتیان کردوون لەڕژێمەکانی دەوروبەرو داگیرکەری کوردستان.

(حکومەتی قاسم لەدژایەتیکردنی گەلی کورد هەمان ئامرازەکانی ڕژێمی پاشایەتیو بەهاریکاری ئینگلیز گرتەبەر بۆ لەنێوبردنی ڕاپەڕینەکانی کورد کە لەساڵانی ١٩٤٣–١٩٤٥ دەستی پێکرد، وبەهەمان شێوەی (نوری سەعید) قاسم بە شێوەیکی سەرەکی پشتی بەناکۆکی نێوان خێڵەکان دەبەستا.) (١١: ٧٦)

---

[1] –سەرجەم گەلی کورد بەحزب و سەرەك خێڵ و جەماوەرەوە پێشوازی گەرمیان لەشۆڕش کردو هەموو هێزو تواناییان خستە بەردەست ڕژێمی کۆماریو زەعیم عبدالکریم قاسم، تەنانەت لەهەوڵی کودەتای شەواف لە ١٩٥٩، چەکدارانی کوردو پارتی دیموکراتی کوردستان ڕۆڵی کاریگەرو یەك لاکەرەوەیان بینی لەسەرکوتکردنی کودەتاکە لەشاری موسڵ.

بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە:

اوریل دات، العراق في عهد قاسم، تاريخ سياسي(١٩٥٨-١٩٦٣)، نقله الى العربية وعلق حواشيه: جرجيس فتح الله المحامي، الجزء الاول ، دار نبز للطباعة والنشر، ١٩٨٩ السويد.

وەرگێڕ

(قاسم) لەکوردی داو بەعس لە ساڵی ١٩٦٣ هات و بەکردەوە سەربازیە نیزامیەکان نەوەستا بەڵکو سووتاندن و کوشتن و دەست درێژکردنە سەر نامووس و ڕاونانی خەڵکی ماڵ بە ماڵ لەشارە کوردنشینەکاندا.

لەدوای ئەوان (عبدالسلام عارف) هات بۆ ئەوەی کوشتن و قڕکردنی گەلی کورد تەواو بکات، ئەو بەزاری خۆی دەیگوت: ئێمە هیچ بستە خاکێکی ولاتەکەمان نابەخشین، نیشتمانی عەرەب بۆ عەرەب دەمێنێ) (١١: ١٣)

چەوساندنەوەی عەرەبی بۆ کورد بەدرێژایی جڵەوی دەسەڵاتدارەکانی بەغدا بەپاڵپشتی فراوانی عەرەبی و ولاتانی تری خاوەن بەرژەوەندی لەناوچە کوردیەکان هەربەردەوام بووە.

دەسەڵاتدارانی فاشستی بەردەوامبوون لەپرۆسەی کاولکردن و کوشتنی گەل لە دوای ١٩٦٨ و گەیشتنە لوتکەی لەساڵی ١٩٧٥، بەشێوەیەکی لەسەرە خۆ پەیتا پەیتا بەپێی سیاسەتێکی نەخشە بۆکێشراو هەمەلایەنی، لەدوای ئەو مێژوو،و تاکو کاتی لەنێوبردنی قەوارەی کوردی بەکاولکردنی گوندەکان و ڕاگواستنی زۆرەملێ و بەکارهێنانی چەکی کۆمەڵ کوژو قەدەغە کراوی نێو دەوڵەتی، هەموو ئەمانە لەچوارچێوەی بازنەیەکی تەواو بۆ سڕینەوەی کەسایەتی کوردی و کۆتایی هێنان، هەروەکو لەنەریتی فاشیەکان پێی دەڵێن کێشەی کورد لە خاکی عەرەبی.

عەرەبەکان ڕۆژێك لە ڕۆژان ڕێزیان لەهەست و سۆزی کورد نەگرتووە، هیچ خۆشەویستی و ڕێزێکیان بۆ نەبوونە، بەپێچەوانەی ئەوەی بانگەشەی بۆ دەکەن، بانگەشەی ئایینی ئیسلامیان کردە پەردەیەك بۆ

دەست درێژکردنە سەر مافەکانی گەلی کورد هەر لەدەسپێکی فتوحەکان. (٤: ٣٦)

ئامرازە خوێناویەکان نەیانتوانی خەباتی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی ئەو میللەتە بوەستێنن و پەنایان بۆ دروشمی بریقەدارو بەسۆز برد وەکو:

برایەتی کوردی- عەرەبی و خەباتی عەرەبی- کوردی، یا مێژووی عەرەبی- کوردی هاوبەش، یا هاونیشتمانیەکی پێشکەوتوو، یا یەك نیشتمانی جوگرافی، یەکێتی کۆمەلایەتی لەسەروی چەمکی کەمینەو زۆرینە، ئەو برایەتیەی کە بۆ کورد بێجگە لەکوشتن و کاولکاری چیتری لێ نەبۆتەوە.

هەروەها دەسەڵاتی بێگانە لەئێستای دوورو نزیك بووە ڕێگر لە سوودوەرگرتنی کوردەکان لە مافی دیاریکردنی چارەنووس و دامەزراندنی دەوڵەتی تایبەتی خۆیان و بووە هۆی پاشکەوتنی ئابووری و کەلتوری و سیاسی و جۆرەها بێبەش بوون و ئێش وئازار. (٢٠: ٢١)

لەسی ساڵی ڕابردوو، کورد بەنزمی مامەڵەکراون،و لەلایەن بەریتانیاو ڕووس و ئەمریەکیەکان بەلاوەنراوون، کوردەکان ڕێگایان بەخەڵکیتردا کە گەمەیان پێبکەن وەکو سەربازی شەترەنج لە کێ بڕکێی شەترەنجی گەورەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، هەروەها ئاواتی ئەوەیان هەبوو سەربەخۆیی خۆیان وەکو کورد بەدست بهێنن، هەر هێزێکیش بەڵێنی سەربەستی پێدەدا لەو کاتەی کەکارەکانیان تەواو دەبێت. (٣٣: ٧١)

لەگەڵ دابەش کردنی نێودەوڵەتی کوردستان، کەسایەتی کوردی سەرتاسەری کەرتبوو، لەهەر پارچەیەکدا کەسایەتی ڕووبەڕووی جۆرە سیاسەتێکی داپڵۆسین و تواندنەوە هات، (ئەو پارچە بوونە جێگیر بوو،

هەر پارچەیەکیش ڕووبەڕووی سیاسەتێکی دەوڵەتانی داگیرکەر بوونەوە بەمەبەستی لەنێوبردنی گەلی کوردستان و قووڵ کردنەوەی لێك ترازانی نیشتمانیو نەتەوەیی، لەپاڵ لێك ترازانی خێڵەکیو مەزهەبیو ئایینیو نەتەوەیی لەژێر دەسەڵاتی سەرمایەداری داگیرکەر، پەیڕەوی تواندنەوەو لەنێو بردنی درا لەڕێگای ئامرازی تیرۆری سپی) (٣٤: ٣٦)

حکومەتە داگیرکەرەکانی کوردستان بەبەردەوامی لەداواکاریەکانی گەلی کورد ترساون، لەپێناو نەهێشتنی ئەو داواکاریانە چەندین پەیمانیان لە نێوان خۆیاندا مۆر کردووەو کۆششی دیبلۆماسیو جەنگیان یەکخستووە، لەو داواکاریانە، ماف لەبەشێکی یەکسان لەقازانجی نەوتی دەرهێندراوی کوردستان، وەرگرتنی خوێندن و بڕوانامە یا قسە کردن بەزمانی زگماك بەسەربەستی یا پەیڕەوکردنی مافە نەتەوەییەکانی. (٣٣: ٢١)

دەکرێ قۆناغەکانی پێشکەوتنی کەسایەتی کوردی بکرێتە سێ قۆناغ هەر قۆناغێك پاشماوەی خۆی هەیە لەچەشنی کەسایەتیو بازدانی چۆنایەتی لە قۆناغێکی تازەوە بۆ قۆناغێکی تر، بەڵام لەسەر یەك ئاستی گۆڕانکاری نەبووە:

قۆناغی یەکەم:

قۆناغی بەر لەدایك بوون: ئەو کەسایەتیە بە سادەییو خۆڕسك لەژیانی زانستیو بەهاییو پەیوەندیە کۆمەلایەتیەکان دادەنرێت، کەئایینی زەردەشتی گوزارشی لەو قۆناغە دەکرد، وجەختی لەسەر سێ ڕینمایی سەرەکی دەکرد:

گوتەی چاك، بیرکردنەوەی چاك، کاری چاك.

قۆناغی دووەم:

لەسەرەتای لەدایك بوونەوە تاکو سەرەتاکانی چەرخی بیستەم دەگرێتەوە، کە جووڵەیەکی گەوهەریو ڕیشەیی لە بنیادی ئەو کەسایەتیە بەدی دەکرێت کە خاوەنی خۆیو سروشتی ڕابردووی لە بنیادی بەهایی نەبێت، بەنامۆییو مەلولی لە واقعی خۆی مایەوە.

قۆناغی سێیەم:

قۆناغی هۆشیاری خودیو نەتەوەیی ئەو کەسایەتیە، لەدوای چەندین سەدە لەتاریکیو پاشکۆیەتیو تواندنەوە.

لەگەڵ سنووورداری ئەو گۆڕانکاریە بەلام پاشماوەکانی لە پێشکەوتنی چۆنایەتی ئەو کەساسەتیەو داواکاریەکانی بۆ گەڕانەوەی ڕێز بۆ خودی داپڵۆسراوی گەورە بوو.

سەرکردە ئایینیەکان ڕۆڵی سەرەکیان بینی، (سەید عەزیز شەمزینی) ئاماژە بەهۆیە دیارەکانی ئەو نووشستیە دەکات بۆ وەدیهێنانی داواکاریەکانیان لە پێش شەڕی جیهانی یەکەم و لە دوای شەڕ بەوەی کە:

١-بەتاك مانەوە (انفراد)ی کەسایەتیە تایبەتەکان بەجووڵانەوە نەتەوەییو ڕزگاریخوازەکانی کورد، بۆیە هەر بە لەدەست چوونی ئەو سەرکردانە، شۆڕشەکان هەرەسیان دەهێنا.هەروەها ناکۆکیو خۆویستی خێڵەکیو تیرەکەریو گیانی تۆڵەسەندنەوە هێزە گەلیە کوردیەکانی زۆر لاواز دەکرد، هەروەها ڕۆڵی نەریتی هەبوو لەیەکخستنی سەرجەم کوردەکان لەژێر ئالای خەباتی نەتەوەیی یەکگرتوو.

٢-حزب و ڕێکخراوە سیاسیەکانی کوردی، هەلوەستی نێونەتەوەییو هەل و مەرجی نێو دەوڵەتیان بەئەندازەی خۆی هەڵنەسەنگاند، هەروەها

فریو درابوون بە سیاسەتی دەوڵەت و حکومەتە داگیرکەرەکانی کوردستان.دووری هەندێك لەخێڵ و هێزە کوردیەکان لەبەشێك لەویست و ئارەزووی حکومەتە بێگانەکان، ڕێگەی بەکوردەکان دا کە بەتاکی تەنها لە ژیانی سیاسیو ئابووری بمێننەوە بەشێوەی میرنشینی گچکەو گەورەی بەدوای یەك وەکو: میرنشینی ئەردەلان وبابان و سۆران و بادینان و بۆتان و هەکاری... تاکو قەڵەمڕەوی عوسمانی دەسەلاتیان بەسەر وڵاتە ئیسلامیەکان کێشاو ئەو میرنشینانەیان لەناو برد، هانی دروست بوونی دەرەبەگایەتی گەورەو پێوەلکاو بەخۆی دا.

لەساڵی ١٨٩٨ گۆڕانکاریەکی تازە لە پێشکەوتنی هەستی نەتەوەیی کوردی هاتە کایەوە،لە ڕێگای یەکەم ڕۆژنامە بەناوی (کوردستان)، کە بنەماڵەی بەدرخانیەکان لەقاهیرە دەریان دەکرد کە بانگەشەی سەربەخۆیی دەرکرد، ولەساڵی ١٩٠٨ کۆمەڵەی (تعالی وتەرەقی کورد) دروست بوو، ولەساڵی ١٩١٠ قوتابیانی کورد کۆمەڵەی (هێڤی) یان دامەزراندو گۆڤاری (ڕۆژی نوێ) یان دەرکرد کەڕۆشنبیرە کوردەکان بابەتەکانیان دەنووسی، هەروەها چەندین کۆمەڵەی‌تر هاتە دامەزراندن لەوانە:

(کۆمەڵەی عەزم و قەوی) و (کۆمەڵەی بلاوکردنەوەی زانیاری کوردی) و کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد) و (کۆمەڵەی گەلی کورد). (٤: ٣٣)

شێخ عوبەیدوڵلای نەهری) کە ئەوکاتە دیاریترین سەرکردەی نەتەوەیی بووەنامەیەکی ئاراستەی باڵوێزی ئینگلیزی کردووەو تێدا هاتووە:

(کورد نەتەوەیەکی جیان لە تورك و فارس و مافی سەربەخۆییان هەیە) (٤: ٣٢)

دەکرا لەدوای ڕێکەوتن نامەی سیڤر کوردەکان سەربەخۆیی خۆیان بەدەست هێنا، بەلام هەروەکو (ئیگلتن) دەڵێ:

(ئەم ڕێکەوتننامەیە هەر لەکاتی مۆرکردنی بەڵگەنامەیەکی مردوو بوو، چونکە دەستی کەمال ئەتاتورك مێژووی بەشێوەیەکی‌تر نووسی کە لەوەی بۆی کێشرابوو) (٢٧: ٣١)

هەر لەو مێژووەوە دۆزی کورد لەنێوان هەڵکشان و داکشان مایەوە، جارێکیان بەپلەیەك بەهۆی هۆکاری ناوخۆیی نووشستی دەهێنیو جارێکی تریش بەهۆی کاریگەری دەرەکی، کە خۆی لەدەوڵەتە داگیرەکەرەکانی کوردستان بەرجەستە دەکات.

ئەگەر بۆمان بکرێ جووڵانەوەی کوردی لەچوارچێوەی بەشەکانی دابەش کەین، ئەوە جووڵانەوەی کوردی لەچوارچێوەی کوردستانی باشوور، زیاتر لەپارچەکانی‌تر کاریگەرو یەکگرتووتر بووە دژی ئەو ڕژێمە فاشیانەی کە حوکمی کوردستانیان کردووە، بەتایبەتی دوای کودەتای کۆماری یا جووڵانەوەی کۆماری کە (عبدالکریم قاسم) پێشەوایەتی دەکرد، کوردەکان پێشوازیان لەو ڕژێمە کردو بانگەشەیان بۆ کرد، لەدەستووری کاتی هاتبوو کە عەرەب و کورد دوونەتەوەن و هەمان مافیان هەیە لەعێراق دا.

کاتێك سەرکردەی کورد مەلا مستەفا بارزانی بە یەکێتی سۆڤیەت گەڕایەوە، بڕیاری بەستنی کۆنگرەیەکی گشتی کوردیدا لەبەغدا کە کوردەکانی ئێران و تورکیاو عێراق تێدا ئامادەدەبن، کەئەرکی دارشتنی بەرنامەیەك بێت بۆ دەرهێنانی سەربەخۆییو دواتر سەربەخۆیی تەواو بۆ سەرجەم کوردەکان، بەلام ئەو ئامانجە لەگەڵ ئامانجی شیوعیەکانی عێراق ڕێك نەبوو، هەروەها (عبدالکریم قاسم) بەپیل ئەو پرۆژەی بارزانی

نەچوو، (عبدالكريم قاسم) پاڵپشتی لەکورد دەکرد ئەگەر گوشاری گەورەی کورد نەبوایە کە ڕووبەڕووی دەبۆوە، هەروەکو جووڵانەوەی ئەفسەرەکان (کە بەجووڵانەوەی عبدالوهاب الشواف) ناسراو لە ٨شوباتی ١٩٥٩.

بارزانی بەنێوی پارتی دیموکراتی کوردستان سکاڵانامەیەکی پێشکەش (بەحکومەت- وەرگێڕ) کردو تێدا داوای سەربەخۆیی خۆیی فراوانی لەچوارچێوەی دەوڵەتی عێراق کردبوو کە بڕە پارەیەکی زۆری داهاتەکانی پیشەسازی نەوتی ناوچەی کەرکوك - موسڵ لەکوردستان خەرج بکرێت.

(قاسم) داواکاریەکەی ڕەت کردەوە.

شەڕی ناوخۆیی دژی کوردەکان ڕاگەیاندو لە ١١ی ئەیلولی ١٩٦١ سوپای عێراقی هێرشی خۆی بۆ سەر کوردستان دەست پێکرد، تانك و فڕۆکەو تۆپخانە تێدا بەشداریان کرد، هەرچی بکەوتایە سەر ڕێگایەوە ووردوخاشیان دەکرد، دوو لەسەرسێ سوپای عێراقی بەشداری ئەو هێرشەیان کرد. (١١: ٧٩)

هێرشەکە ڕووبەڕووی شکست هات و بەڵکو هێزی جووڵانەوەی کوردی لەڕووی ژمارەو چەکەوە زیاد بوو.

لەدوای ساڵی ١٩٥٨، ساڵی دەرچوونی کەسایەتی کوردی لەنێو بنکەی میللی خۆی لەچوارچێوەی فرەخێڵەکیو تیرەگەری، بۆ کۆبوونەوە لەژێر سەرکردایەتیو ڕابەرایەتیەکی یەکگرتوو کەخۆی لەکەسی (مەلا مستەفا بارزانی) بەرجەستە دەکرد.

دەرچوون لەچوارچێوەی یەکە خێڵەکیەکە جۆراو جۆرەکان لە کوردستان ئاسان نەبوو، دەرەبەگایەتی سەرەڕای خاوەندارێتی زەویو

پەلەوەر، خاوەنی جووتیاریش بوو، کرێیان هەتاکو لەسەر ئەو لەوەڕگانەی کە مەڕو ماڵاتیان لێدەلەوەڕان دەسەپاند لەو شوێنانەی بەکەڵك کشتوکاڵ دەهاتن. لەدوای کودەتای ٨ی شوباتی ١٩٦٣ کوردەکان هەوڵی گەیشتن بەچارەسەریەکی ئاشتیانەی دۆزی کوردیان دا لەگەڵ دەسەڵاتی تازە،داواکارییەکانیان نارد کە لەبیرخەرەوە نێردراوە کە هاتبوو:

(جێبەجێکردنی چەندین مەرجی بەراییو یەکسەر دان نان بەمافی نەتەوەیی گەلی کوردو دیاریکردنی چارەنووس، هەروەها ئەوە پێویستە لەدەستووری کاتی تۆمار بکرێت و دواتریش لەدەستووری هەمیشەیی، ڕاگەیاندنی لێبووردنی گشتی بۆ هەموو ئەوانەی کە بەهۆی پەیوەندیان بەجووڵانەوەی نشتمانی کوردی بەندکراون و گەڕاندنەوەی هەموو ئەوانەی دەرکراون لە دامەزراوەکانی حکومەت بۆ پایەی خۆیان، هەڵگرتنی ئابلۆوقەی ئابووری لەسەر کوردستان و کشانەوەی هێزەکانی حکومەت لەکوردستان بۆ ڕەخساندنی کەشێك لەتێگەیشتن و دڵنیایی... هەروەها بیرخەرەوەکە ئاماژەی بۆ پێویستی دیاریکردنی جوگرافیای کوردستان و دامەزراندنی ئەنجومەنی یاسادانان و جێبەجێکردنی نەتەوەیی کوردی کرد، هەمدیسان بیرخەرەوەکە داواکاریە یاساییەکانی گەلی کوردی لەبواری ئابووریو کەلتووری لە خۆ گرتبوو، هەروەها لەو کاتەی بیرخەرەوەکە داوای دامەزراندنی سوپای نیشتمانی کوردیو کردنەوەی قوتابخانەی سەربازی لەناوچەی کوردستان دەکات، بیرخەرەوەکەئاماژە بەجڵەوگیری حکومەتی ناوەندی بۆ سیاسەتی دەرکیو پەیوەندی ئابووری دەرکی وڵات دکات) (١٢: ٢٧٦-٢٧٧) (١١: ٩٠-٩٣)

وەڵامی حکومەتی بەعس بۆ ئەو داواکاریانە وەلامێکی خوێناوی بوو، لە٩ی حوزەیرانی ١٩٦٣ ئاگری تەقە هەموو شارەکانی کوردستانی گرتەوە، زۆر لەهاوڵاتیان گیران و دوکانەکان تالانکران و زۆر لەشارنشینەکان سەربڕان، بەعسیەکان چەندین چەکی قڕکەریان بەکار هێنا: ناپالم، تەقینەوەی میکانیزمی، تانك، تۆپی قورس تاد...

(لەدوای ٩ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٦٣، ئەو ئۆتۆمبێلانەی ئامێری بڵند گۆی لەسەر بوو لە جادەکانی سلێمانی دەسووڕایەوەو ڕایگەیاند تەقە لەهەموو هاولاتیەك دەکرێت، ئەگەر لەماڵەکەی دەرچێت، دواتر تەقە لە کلاشینکۆفەکان هات و هێزەکانی حکومەت شارەکەیان داگیر کرد کە هەر لەبەیانیەوە گەمارۆ درابوو... هێزەکانی حکومەت هەڵسان بەپشکنینی ماڵەکان و، ووردوخاشکردنی ئەوەی تێدایە، توندو تیژ ڕەفتار کردن لەگەڵ دانیشتوان، ئازاردانی منداڵ و ئافرەتان و گرتنی ئەو پیاونەی کە توانای هەڵگرتنی چەکیان هەیەو دەست درێژکردنە سەر نامووسی ئافرەتە گەنجەکان لەبەرچاوی پیاوە قۆڵ بەستراوەکان، گرتنی پێنج هەزار کەس، لەسەربازگەی(حامیە) چاودێری زیاتر بوو، سلێمانی وەکو کەوڵخانەیەکی سەربڕینەوەی خوێناوی لێ هاتبوو، سەربازەکانی سەربەحکومەت تەرمەکانیان بەبلدۆزەر هەڵدەگرت و فڕێیان دەدا نێو ئەو چاڵانەی کە چەند کیلۆمەترێك لەشارەوە دوور بوون، کوشتنی (٢٧٦) کەس هەروەها لەنێو گیراوەکان (٨٥)کەسیان بەبێ دادگایی کردن کوشت، هەروەها هەمان کاری تیرۆرو داپڵۆسین گوندە نزیکەکانی سلێمانی گرتبۆوە... جووتیارەکانی گوندی (ئۆراجیل) بەخەبەر هاتن لەقرچەی سووتاندنی ماڵەکانیان، ئەوەی توانی ڕابکات لەلایەن هێزەکانی حکومەتەوە تەقەی لێ دەکرا) (١١: ١١٠)

ئەو هەڵمەتەی قەلاچۆکردنی گەلی کورد هەر تەنها لەلایەن سوپاکانی داگیرکەری بەعسەوە ئەنجام نەدەدرا بەڵکو بەیارمەتی بەکردەوە لەلایەن تورکیاو ئێران و سوریاو پاکستانیش، ئەوانیش ئەندام بوون لە پەیمانی سەنتۆ[1]، جارێکی تریش جولانەوەی کورد لەو جەنگە زیاتر بەهێز تر هاتەدەرەوە ، بەڕادەیەك سەرجەم وڵاتانی دەوروبەری‌و دەوڵەتە گەورەکانی خاوەن بەرژەوەندی لەناوچەکە هەراسان کردبوو.

بارەکە لەسەردەمی حکومەتی (عبدالسلام عارف) لەدوای هەرەسهێنانی حوکمی بەعسیەکان باشتر نەبوو، عبدالسلام دەستوورێکی تازەی ڕاگەیاند، بارزانی بەئارەزووی دان نان بەمافەکانی گەلی کورد بەپیلیەوە چوو بۆی ڕوون کردەوە کە پیاوی ئاشتی‌یە و ڕایگەیاندو گوتی:

(ئێمە هەڵوێستمان ڕوونەو بەدادپەروەرانەی دادەنێین، ئێمە شەڕمان ناوێ‌و دەست پێشکەریش نابین بەڵام بەردەوام دەبین لەپاڵپشتی بەڕێوەبردنی خۆمان و پتەوکردنی ئیدارەکەمان، ئەگەر هێرشمان کرایە سەر ئەوە بەهەمان ئەندازە بەرگری لەخۆمان دەکەین ئەو کاتەی عبدالکریم قاسم و بەعس هێرشیان کردینە سەر، ئێمە هیچ گومانێکمان لەدەرەئەنجامی خەباتەکەمان نیە لەپێناو سەربەستی) (١٢: ٢٨٣)

[1] - پەیمانی سەنتۆ (بەغدا) لەساڵی ١٩٥٥ هاتە دامەزراندن کە پێك هاتبوو لەئێران و تورکیاو عێراق و پاکستان و بەریتانیاو وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، ئامانجی سەرەکی ئەو پەیمانە ڕێگەگرتن بوو لە بڵاوبوونەوەی کۆمۆنیزم بێجگە لە یەکخستنی هەڵوێست و توانا لەسەر کوتکردنی هەرچی بەرهەڵستکاری ناوخۆبوو بۆ ئەم ڕژێمانە، لەساڵی ١٩٥٨ دوای گۆڕینی دەسەلات لە عێراق سەرۆکی عێراق عبدالکریم قاسم دەست کشانەوەی وڵاتەکەی ڕاگەیاند لەم پەیمانە، بەڵام سووریا ئەندام نەبووە لەم پەیمانە بەڵام هەموو جۆرە هاریکاری‌و یارمەتیەکی پێشکەش عێراق دەکرد بۆ سەرکوتکردنی شۆڕشی کوردستانی باشوور(عێراق) هەروەك چۆن لیوای (یرموك) نارد بەسەرکردایەتی (فهد الشاعر) بۆ کپ کردنی شۆڕشی ئەیلول.

(وەرگێڕ)

بەلام ئەو دەستوورەی کە(عبدالسلام) ڕایگەیاند ئەگەر بەراورد بکرێت لەگەڵ دەستووری ساڵی ١٩٥٨، هەنگاوێك بووە بەرەو دواوە، لەگەڵ ئەوەی جەختی لەسەر ئەوە کردووە کە عێراق بەشێکە لەیەکێتی عەرەبی سۆسیالیستی (الاتحاد العربي الاشتراكي)، تاکە ڕێکخراوی سیاسی وڵات، بەکردەوە گەلی کوردی لە ژیانی سیاسی دوورکردەوە، لەساڵی ١٩٦٦ شەڕ سەر لەنوێ دەستی پێکردەوە، وسەرجەم چەکەکانی تێدا بەکار هێنرا بۆ لەناوبردنی جووڵانەوەی کوردی، بێ سڵ کردنەوە چەپەڵترین ئامرازە نامرۆڤایەتیەکانیان بەکار هێنا لەوانە ژەهراویکردنی سەرچاوەکانی ئاوو ڕووبارەکانەوە، بەردانی مشکی ژەهراوی لەناوچە کوردیەکان. (٢٩: ٥٩)

ئەم هێرشەش هەمدیسان ڕووبەڕووی شکست هات، لەبەرواری ٢٩ی حوزەیرانی ١٩٦٦ سەرۆك وەزیرانی حکومەتی عێراق لە ڕێگای تەلەفزیۆنەوە ئاگر بەس و دان نان بە مافە نەتەوەییەکانی کورد لەچوارچێوەی نامەرکەزی ڕاگەیاند . (٢٤: ٢٦٧)

بەڵام لەڕێکەوتننامەی ٢٩ ی حوزەیرانی ١٩٦٦ تەنها مۆرەکەی لەسەر کاغەز مایەوە.

ناوەندە (دەسەڵاتدارەکانی- وەرگێڕ) بەغدا سەرلەنوێ هەوڵی قەڵپ کردن و دەست پێکردنەوەی شەڕیان دا، (دکتور عبدالرحمن قاسملو) لە بارەی ئەو ماوەیە دەڵێت:

(هەل و مەرجی خەباتی نێوخۆیی لەکوردستان زیاد لە هەموو کاتێکی‌تر لەبارتر بوو، دەرئەنجامی خەباتی درێژ خایەن و نووشستی‌و ئاستەنگەکان یەکێتیەکی بێ وێنەی گەلی کورد هاتە پتەو بوون کە دەستەبەرێکی نەگۆڕ بوو بۆ سەرکەوتنی کۆتایی پێك دەهێنا) (١٢: ٢٩٤)

لەبەهاری ١٩٦٩ شەڕی دووەمی حزبی بەعس دەستی پێ کردەوە، کە لەیەکەمیان کەمتر خوێناوی‌و دڕندانە تر بوو، بەبۆردومانکردن و کاولکردنی شارو گوندەکان و ئازارو سوکایەتیکردن بەهاولاتیانی کورد نەوەستا، ئەوەی لەڕووداوەکانی ئەو شەڕەی بەعس بیردێتەوە، لە ئابی ١٩٦٩ لەگوندی (کرکان) لەناوچەی شێخان هێزەکانی عێراقی سکی (٦٧) ئافرەتیان هەڵدڕی، ئەوان خۆیان لەئەشکەوتێك شاردبۆوە.

لە(سۆرایا) کە سێ کاتژمێر بەرۆیشتنی پێ لەزاخۆ دوورە، ئەفسەرێکی عێراقی خەڵکی گوندەکەی لە باخێك کۆکردەوە، دانیشتوانەکەی وایان زانی گوتاریان بۆ دەدا، بەڵام ڕووی ئاگری ڕەشاشەکانی تێکردن و هەمووی هاڕین، لەئەنجامدا (٥٣) کەس کوژراو ژمارەیەکی نادیار بریندار بوون. (٢٤: ٢٧٦)

بارزانی لەئۆکتۆبەری ١٩٦٩ بیرخەرەوەیەکی دایە ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان (U.N) سکاڵای لەو شەڕە ڕەگەز پەرستیە کرد کە دەسەڵاتدارە بەعسیەکان دژی گەلی کورد بەرپایان کردووەو تێدا فەرمانڕەوا بەعسیەکانی تاونبار کردبوو بۆ هەوڵی لەنێوبردنی گەلی کوردو قڕکردنی تەواوی وەکو گەلێك کە کۆششی هێشتنەوەی زمان و کەلتوورو بوونی نەتەوەیی‌یە.

ئەو بەرهەڵستیە توندو وردەی کە گەلی کورد نیشانیدا، دەسەڵاتداری بەعسیەکانی ناچارکرد داوای گفتوگۆ بکەن کە بەیاننامەی ئاداری لێکەوتەوە، لەنێو ئەوانەی ئاماژەی پێکرابوو هەموارکردنی دەستووری کاتی عێراق بەشێوەیەك تێدا هاتبێ کە گەلی عێراق لە دوو نەتەوەی سەرەکی پێك دێت ئەوانیش نەتەوەی کوردو نەتەوەی عەرەب، ئەوەش هاوتایی لەهەموو مافە ڕەواکانی ئەو دووگەلە لە یەکسانی دەگەیەنێت، بەلام هەروەکو (کریس کوچیرا) دەڵێ:

(لە ١١ی ئادار هەڵەیەكی سەرەكی هەبوو، كە خۆی لە جێبەجێكردنی بەكردەوەی ئەو ڕێكەوتننامەیە دەنوێنێ. (٢٤: ٢٨١)

ئەوەی لە بەیاننامەی ئادار هات، لەرێگە پێدان بە دەرچوونی ڕۆژنامەی كوردیو دامەزراندنی زانكۆی سلێمانیو چەند تەقەلایەكی تەكنیكی تەسك كە مەبەست لێی جگە لە كات بردنە سەر و هەناسە وەرگرتن لەژێر سایەی پلانی نوێی نێودەوڵەتی كە بەعس كۆششی جێبەجێكردنی دەكرد بۆ دابڕینی جووڵانەوەی كوردیو لەنێو بردنی چیتر نەبوو.

بەعس هەڵوەستی بنەڕەتی خۆی ڕاگەیاند لەبەرامبەر دۆزی گەلی كورد هەر لەدامەزراندنیەوە كاتێك كوردی وەكو كەمینەك كە لەخاكی عەرەبی دەژی دا دەنا لەڕێگای (بیرۆی كاروباری باكوور (مكتب شؤون الشمال) لەساڵی ١٩٦٨ شۆڤینیە عەرەبەكان ئاماژەیان كرد كە حكومەتی بەعس دان بەكوردستان دا نانێ، بەڵكو ئەوەی دەگوترێت(باكووری خۆشەویست) پارچەیەكە لە نیشتمانی عەرەبی، بەعس دەستی بەهەڵگیرساندنی شەڕی سێیەمی كرد دژی كورد لە ئاداری ١٩٧٤ كە چەند گۆڕشانكاریەك ڕێگەی بۆ خۆش كرد.

زیادبوونی قەڵەمڕەوی بەعس لەدەسەلات كە خۆی لە باڵی (احمد حسن البكر)و (صدام حسین) دەنواند بەسەر تاقمی (ناظم گزار) و (عبدالخالق السامرائي) و زیاد بوونی داهاتی نەوتی كە ڕێگەی بەبەعسەكاندا دەسەڵاتی سەربازیو كارگێڕی خۆیان بەهێز بكەن، ئەمە بێجگە لەو پاڵپشتیەی كە لە لایەن ولاتە گەورەكانی وەكو یەكێتی سۆڤیەت (پێشوو)لێدەكرا، لەو بوارەشدا لەبەر ئەوەی حزبە شیوعیەكانی جیهانی سێیەم كلك و پاشكۆی سۆڤیەت بوون، لەوانە حزبی شیوعی عێراقی، بۆیە لەپاڵ بەعسیەكان دژی جووڵانەوەی كورد وەستان.

دوای ماوەیەكیش ڕێكەوتننامەی جەزائیر هات (پشتی حوشتری شكاند هەر وەكو لە پەندەكە هاتووە) بۆ ئەوەی ڕادەی كۆتایی بۆ جووڵانەوەی كوردی دابنێت بۆ ئەو كاتی دیاریكراو لە مانگی ئاداری ١٩٧٥، بارزانی هیچ ڕێگایەك نەما نەیگرێتە بەر بۆ ڕزگاركردنی ئەو جووڵانەوەیە لە لەنێو بردن و كاولكاری چ لەگەڵ ئێران یا ئەمریكا و فەرەنسا بەلام بێ سوود بوو چونكە بەگوێرەی بەرژەوەندیەكانی ڕۆژئاوا تەرازووەكە هاوسەنگ نەبوو.

نووسەرو بیرمەندی میسر(محمد حسنین هیكل) لە كاتی بەیەكەوە دانیشتنیان لەگەڵ بارزانی پەیامێكی پێدەدا كە تێیدا هاتبوو:

(ڕۆڵی من كۆتای هات، بەڵام مەحاڵە كۆتایی بەبوونی كوردی بهێرنێت، ورابەری نوێ لە دڵی گەلی كورد دەردەكەون) (٢٤: ٣٢٤)

ناتوانرێت ئەنجامی هەرەسهێنانی شۆڕشی ئەیلولی ١٩٧٥ بخرێتە ئەستۆی كەسێك یا دووكەس، بەڵكو چەندین هۆكاری هاوبەش ڕۆڵیان بینی كە دەكرێ لەم چەند خاڵەی خوارەوە كورت بكرێنەوە:

یەكەم: هۆكاری دەرەكی

مەبەستمان لێی، نەگونجاندنی هەل و مەرجی نێو دەوڵەتی لە سایەی هاوسەنگی ستراتیژی نێوان دوو بلۆك و لەسایەی پاڵپشتیو باربووكردنی ڕژێمە دكتاتۆریەكانی جیهانی سێیەم لەلایەنی دەوڵەتە سەرمایەدارەكان.

دووەم: كەرتبوونی جووڵانەوەی كوردی، وای لە ڕژێمە كۆلۆنیالە داگیركەرەكانی كوردستان كرد سوود لەهێزی بزوێنەری هەر پارچەیەك دژی پارچەیەكیتر وەرگرێ یا بەیەكخستنی سیاسەتە هەرێمایەتیەكان بۆ لێدانی جووڵانەوەی ڕزگاریخوازەكانی كورد لە هەرجێگایەك كە بەهێز بێت.

سێیەم: نەبوونی ئامرازەکانی ڕاگەیاندو گەیاندنی پێشکەوتوو،

چوارەم: هۆکاری کۆمەلایەتی جیاجیا.

لەدوای ساڵی ١٩٧٥ پێشبینی (بارزانی) وەدیهات و جووڵانەوەی کوردی بەتوندی بەردەوام بوو، وحزبی نوێ دامەزراو سەرکردەی نوێ دەرکەوتن، هەریەکێکیان هەوڵی پڕکردنەوەی بۆشایی سیاسیو حزبیان دا لەپرۆسەی خەباتی خوێناوی دژی دەسەڵاتدارە شۆڤینیەکانی بەغدا.

کارێکی سروشتی بوو بەتیۆرو بۆ چوونی جۆراوجۆر مامەڵە لەگەڵ دەسەڵات و دانانی بەرنامەو ئامانجی هەنووکەییو ئایندەیی بۆ جووڵانەوەی کوردی، ئەویش لەڕوانگەی کۆمەڵە ڕەنگدانەوەیەکی ناوخۆییو دەرەکی کە دەبوو بکرایە ئەوانیش:

١-ڕادەی هەڵسەنگاندن و بێدەنگی نێودەوڵەتی لەبەرامبەر لەنێوبردنی کوردو پاڵپشتی دەوڵەتە گەورەکان بۆ دەوڵەتە هەرێمایەتیەکلان لەسیاسەتە شۆڤینیەکانیان.

٢-هۆکارە بنیادگەرییەکان و نووشوستی جووڵانەوەی بارزانی

٣-ڕادەی تێگەیشتنی پێکهاتەی ئابووریو کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی.

٤-ویست و ئارەزووە کەسیەکان و ویستی دەرکەوتن وەکو جێگرەوەیەك کەسایەتی کوردی کەسایەتیەکی دینامیکی گۆڕاوە، توانای لەخۆگرتنی گۆڕانەکانی دەووروبەری هەیە، هەروەها مێژوو سەلماندوویەتی کاتێك باوەڕ بەئاراستەیەك یا جووڵانەوەیەك دەکەیت بەتووندیەوە پەیوەست دەبێ پێوە، لێرەوە ئامادە باشی بنیاد گەری وەردەگیرێت بۆ وەرگرتنی شارستانی نوێو چوونە پاڵ نەتەوە پێشکەوتووەکان، بەڵام هەموو ئەمانە لەباری ڕەخساندنی زەمینە دروست دەبێت.

پەروەردەی کۆمەڵایەتی لەسایەی سیستەمی کۆلۆنیالی لە کوردستان کەسایەتی کوردی شێواندووەو خستویەتە نێو چوارچێوەی نەگۆڕ، پاشکۆ، لاواز، وبێ باوەڕیی بەخۆییو، بەسۆز، هەروەها بێ بەش بوون لەپەیوەندیکردن بەجیهانی دەرەکیو ئاوێتە بوون لەگەڵی، کردوویەتیە کەسایەتیەکانی چەشنی.

بەئەندازەی نامۆیی کەسایەتی کوردی لە واقعەکەیو هەستکردنی بەستەم و چەوساندنەوە، بەهەمان ئەندازە پەنای بۆ بیرکردنەوەی ئەفسانەییو غەیبیو پابەند بوون بەبەهاو داب و نەریتی دواکەوتوو، و پتەوکردنی پەیوەندیە خێڵەکیەکان بردووە، ئەوەش بەرۆڵی خۆی بۆتە هۆی حالەتەکانی ڕەزامەندیو مل کەچی بۆ سەرجەم کێشەکانی ژیانی ڕۆژانە.

لەسایەی نەبوونی دامەزراوەکانی پەروەردەییو کەلتووری نەتەوەیی کوردیو پەلاماری کەلتووری بێگانە(الغزو الثقافي الاجنبي) وسیاسەتی کۆلۆنیالی بووە بەربەست لەڕابوونی ئەو کۆمەڵگەیە بەکردەوە، کەسایەتی کوردی پەك خستو دوای خست لەجێبەجێکردنی ئەرکە نەتەوەییو مرۆییەکانی لەپێشکەوتن و بنیادنان.

کۆلۆنیالەکان و لایەنگرەکانیان بەزۆری جووڵانەوە کوردییە نیشتمانیەکان و ڕۆشنبیرە نەتەوەییەکانیان، بە کۆنە پەرست یا زایۆنیزم یا ڕەگەز پەرست یا ئیمپریالیزم تاوانبار دەکرد، لەبەر هیچ نا هەر تەنها ئەوە نەبێ کە داوای مافی خۆیان کردووە لەدروستکردنی دەوڵەتێك بۆ خۆیان و لەسەر خاکی خۆیان.

کۆمەڵگەی کورد ڕۆژێك لەڕۆژان دژی ئایین نەبووە، بەتایبەتی ئایینی ئیسلامی کە بەچاکترین ڕۆڵەو زاناکانی بەرگریو پاڵپشتی

لێکردووە، هەروەها ڕۆژێك دژی هیچ جۆرە برایەتیەکی ڕاستەقینە نەبووە لە گەڵ دراوسێکانی عەرەب و فارس و تورك، بەبەردەوامی گەلێکی ئاشتیخواز بووە، هیچ ڕۆژێکیش هێرشی نەبردۆتە سەر هیچ گەلێك و بیریشی لێنەکردۆتەوە، بەڵکو بەپێچەوانەوە بەدرێژایی سەدەکان ڕووبەڕووی داگیر کردن و کاولکاری بۆتەوە، وەسادەیی و دلسۆزییەکەی (کوردیان- وەرگێڕ) بۆ سوودی خۆیان بەکار هێناوە.

لەدوای ساڵی ١٩٨٨ کەسایەتی کوردی زیاتر بەرەو واقعیەت چووە لە بزاڤی سیاسی، کە بەم ڕووداوانەی خوارەوە جیاد ەکرێتەوە:

١-ڕوونی تیۆری لەبەرامبەر کێشەو ڕووداوەکانی دەوروبەری بەتایبەتی ئەوەی پەیوەندی‌یە (قەوارەی نەتەوەیی) هەیە.

٢-مامەڵەکردنی ژیر بێژانە (لۆژیکانە) لەگەڵ تێزە تیۆریەکان لەمەڕ دۆزی کوردی، وپەیڕەوکردن لە دیبلۆماسیو لێزانی سیاسی لە مامەڵەکردنی نێو دەوڵەتی، ئەوەش سنورێکی بۆ چەمکی (هێز) دانا وەکو تاکە ئامرازی خەباتکردن لەچەرخی نوێ.

٣-دەرچوون لە پابەندی خێڵەکی بۆ پابەندی نەتەوییو هزری.

٤-تێگەیشتنی دینامیکی بزاڤی نێو دەوڵەتی کە خۆی لە سیاسەتی هێزو بەرژەوەندیەکان دەنوێنێ.

پوختە :

کەسایەتی کوردی لە ژیان پاڵپێوەنراوە نەوەك بەگوێرەی ئەو ویست و ئارەزووە سروشتیەی کە لە ناخیەوە پەنگ دەخواتەوە، بەڵکو بەگوێرەی بابەت وبەها داسەپاوەکان.

لەڕەوتی نێوان ئەو هێزە پاڵنەرەی کە پەیڕەوگە سروشتیەکانی ئەو کەسایەتیە پێك دەهێنێت و بەگوێرەی دەوروبەری جوگرافی کە هۆکارێکی بەرەڵاکردنی ئەو پەیڕەوگە (نزعة)یەو نێوان هێزی بەربەست کە چەشنی

بەهایی بێگانە پێکی هێناوە، کەسایەتی ڕاڕاو کەوتنە دوا (منقاد) وچەشنەکی لێ پێك هێناوە. لەکەشی نەبوونی شۆڕشەکان لە ژیانی کۆمەڵگەی کوردی وەکو ئەوەی لەدەوڵەتە ئەوروپیەکان ڕوویاندا و کەوتنە ژێر دەسەلاتی ڕاستەوخۆی کۆلۆنیالی، کەسایەتی کوردی دووچاری چەرمەسەری بوو:

١-مانەوەی لەنێو چوارچێوە یا ڕەهەندە هزرییە دیاریکراوەکان، کە زۆرینەی ڕۆڵەکانی کۆمەڵگەکەمان پێك دەهێنێت.

٢-گیرۆدەییو ڕاڕاییو دووکەسایەتی(ازدواج الشخصية) و بژارکردن (انتقائيه) کەتوێژە ڕۆشنبیرەکان پێك دەهێنێت.

بۆ دروست کردنی کەسایەتی هاوچەرخ، لەدووڕێڕەوەدێتە کایەوە:

یەکەمیان: ڕزگارکردنی تاك لە هۆکارەکانی ڕکێفی دەرەکی، دواتر دانانی پێوەرەکان و بەهاکان و سەرجەم بنیادە هزریەکان کە لەڕابردوو بەسەری دا سەپاوە، بخرێتە ژێر پرسیارەوە.

دووەمیان: گۆڕینی بنیادەکانی کۆمەڵگەی کۆن.

کێشەی مرۆڤی ئێمە نەوەکو بەپلەی سەرەکی لەنەبوونی بنکەیەکی تەکنەلۆژی یە بۆ نموونە، یا نەڕەخساندنی بنکەی ئابووری پێشکەوتووبووە، بەڵکو لەنامۆبوونی درێژ بووە لەواقعیو نەڕەخساندنی هەل بۆ دەرباز بوون لە نەخۆشی‌یە زەینیەکان کە کۆسپ بووە لەڕێڕەویو بووە هۆی وەدیهێنانی خودی خۆیو پەیڕەوکردنی سەربەستی.

هەر گۆڕانکاریەك لەواقعی ژیانی سیاسی بەشی سەرکەوتن نابێت تەنها بەگۆڕینی واقعی ژیانی هزری نەبێت.

ئەو بەها نەرێتیانەی کە کۆبوونەوە لە ناخی مرۆڤی کوردی بەدرێژایی سەدان ساڵ لە دواکەوتن و کۆلۆنیالیو چەوساندنەوەی

نەتەوەیی‌و چینایەتی و لەڕێگای کەڵەکەبوونی بەهاکان و داب و نەریتە تەسک و ستەمکارەکان، ناتوانرێت بەهای ئەرێتی شوێنیان بگرنەوە.

بەهای گۆڕان و پێشکەوتن، تەنها لە ڕێگای خەباتی بەکردەوە، لەکەش و هەوای سەربەخۆو دیموکراسی نەبێت.

بنیادی کۆمەڵگەی نوێ‌و پێشکەوتوو، کارێکە پێویستی بە کۆششی بێ وچان و بەردەوام هەیەو دەوەستێتە سەر تێگەیشتنی ئەو ڕەهەندانەی کە ڕووبەڕووی جیهانی هاوچەرخ بۆتەوە، بەتایبەتی ئەو دەوڵەتانەی کە تاکاتێکی نزیک جگە لە مێشکیان هیچ سەرمایەکی جێگیریان نەبوو.

هۆش بەستراوە بەویستی گۆڕانکاری، کەسایەتی کوردی بەدرێژایی مێژوو سەلماندوویەتی کە ئەو ویستەی هەیە، بەلام ئەو ویستە نایەتە جێبەجێکردن بەبێ بەردەوام بوونی هۆکارەکانی:

علمانیەت و سیستەمێکی دیموکراسی سەربەخۆ.

سەرچاوەکان

١-احمد صادق سعد ، ست دراسات في النمط الانتاج الاسيوي ، دار الغصون، بيروت، ١٩٨٦.

٢-بيخوفيسكي، الفرد والمجتمع، معهد الانماء العربي، بيروت، الطبعة الاولى، ١٩٨٠.

٣-بيتروسلي- العوالم الثلاث- ترجمة صلاح الدين سعدالله ج١ دار الشؤون الثقافية العامة، ١٩٨٧.

٤-جمال نبز- حول المشكلة الكردية ، المانيا الغربية ، مطابع الاتحاد القومي لطلبة الكرد في اوروبا، ١٩٦٩.

٥-جرجيس جبرائيل هومي- القوميات العراقية ماضيها وحاضرها، بغداد، مطبعة الارشاد، ١٩٥٩.

٦-جەلیلی جەلیل -کوردەکانی ئیمبراتۆریەتی عوسمانی، وەرگێڕانی دکتۆر کاوس قەفتان، دەزگای ڕۆشنبیری‌و بلاوکردنەوەی کوردی ، بەغدا، ١٩٨٧.

٧-ر.و.بودن.ن. يوريكو- المعجم النقدي لعلم الاجتماع - ترجمة دكتور سليم حداد- المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والطبع، بيروت، الطبعة الاولى،١٩٨٦.

٨-رايت ميلز- الخيال السوسيولوجي- ترجمة د.صالح جواد كاظم، دار الشؤون الثقافية العامة.

٩-ريبير- الاكراد- دمشق،١٩٦٩.

١٠-د.سامي خرطبيل- الوجود والقيمة، دار الطليعة ، بيروت، الطبعة الاولى ،١٩٧٦.

١١-ش.ج.اشريان- الحركة الوطنية الديمقراطية في كردستان العراق ١٩٦١-١٩٦٨، ترجمة ولاتو، بيروت، دار الكتاب،١٩٧٢.

١٢-عبدالرحمن قاسملو- كردستان والاكراد، بيروت، ترجمة ثابت منصور- الطبعة الاولى،١٩٨٥.

١٣-علي كمال- الجنس والنفس في الحياة الانسانية، دار الواسط لندن، الطبعة الاولى،١٩٨٥.

١٤-توما بوا- مع الاكراد- ترجمة اواز زنگنه- مطبعة دار الجاحظ، بغداد، ١٩٧٥.

١٥-د.فاضل عبدالواحد و د.عامر سليمان- عادات وتقاليد الشعوب القديمة، بغداد، ١٩٧٩.

١٦-فوزية دياب- القيم والعادات الاجتماعية، دار النهضة العربية للطباعة والنشر، بيروت، الطبعة الثانية،١٩٨٠.
١٧-قيس نوري- الحضارةو الشخصية، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، ١٩٨٠.
١٨-قيس نوري- طبيعة المجتمع البشري، مطبعة الاداب ، النجف، ج١،١٩٧٢.
١٩-منذر الموصلي- عرب واكراد، دار الغصون، بيروت، الطبعة الاولى، ١٩٨٩.
٢٠-ماجد عبدالرضا- القضية القومية الكردية - بغداد منشورات الطريق الجديد، الطبعة الاولى،١٩٧٥.
٢١-محمد سعيد فرج- البناء الاجتماعي والشخصية ، دار الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٨٠.
٢٢-مصطفى الحضاري - التخلف الاجتماعي ، معهد الانماء العربي، الطبعة الاولى ، ١٩٧٦.
٢٣-عادل العوا- القيمة الاخلاقية - مطبعة الجامعة - دمشق ١٩٦٠.
٢٤-كريس كوجيرا- الحركة القومية الكردية، منشورات فلاماريون، ترجمة عن الفرنسية، باريس.
٢٥-ليفي بروهل - علم اجتماع المعرفة، دار الطليعة ،بيروت.
٢٦-ليفي بروهل- العقلية البدائية، ترجمة دكتور محمد القصاب، مكتبة مصر.
٢٧-وليم ايغلتن الابن- جمهورية مهاباد، ترجمة جرجيس فتح الله المحامي، دار الطليعة والنشر، الطبعة الاولى،١٩٧٢.
٢٨-يوسف نور العوض- نقد العقل المتخلف، دار العلم، بيروت،١٩٨٥.
٢٩-هانس هاوزر- كردستان مصير الشعب- ترجمة حسام الشهواني، مديرية البحوث والاحصاء.
٣٠-دينكن ميشيل- معجم علم الاجتماع، ترجمة احسان محمد الحسن ، دار الرشيد للنشر، بغداد ١٩٨٠.
٣١-مجلة السياسة الدولية، العدد(٦٧) التاريخ ١٩٧٢.
٣٢-جريدة (خهبات) الاعداد (١٩٦٠)
33-Margret Kehn – chldren of the Jinn , Newyourk – seaview boot ,1980.
٣٤- عبدالله اوجلان- مسالة الشخصية في كردستان، منشورات حزب العمال الكردستاني.

توێژەرلەو
توێژینەوەیەدا هەوڵی
داوە دیاردە
کۆمەڵایەتیەکان
بەدیدێکی عەقڵانی
تاوتۆبکات بەمەبەستی
سەرلەنوێ
دروستکردنەوەی
کەسایەتی
کوردی : کەسایەتیەکی
تایبەت و تەواو خاوەن
ناسنامەی نەتەوەیی و
گۆڕینی پەیوەندی
مرۆڤی کورد لەڕەهەندی
ئایینیو غەیبی بۆ
واقیعی بابەتیو
ماددی و علمانی
کەدروستکراوی مرۆڤەو
دوورە لەغەیبیانەت و
پاشکۆیەتیو
داگیرکردن.

The Kurdish National personality

A study of Values and Politics

By

Salah Hawramany

Translated , Foot-noted and
Prefaced to by

Hazhar M.H. Kamala